

सं. वाचनालय, ठाणे
पय वा. वा
क्र. ३०६३

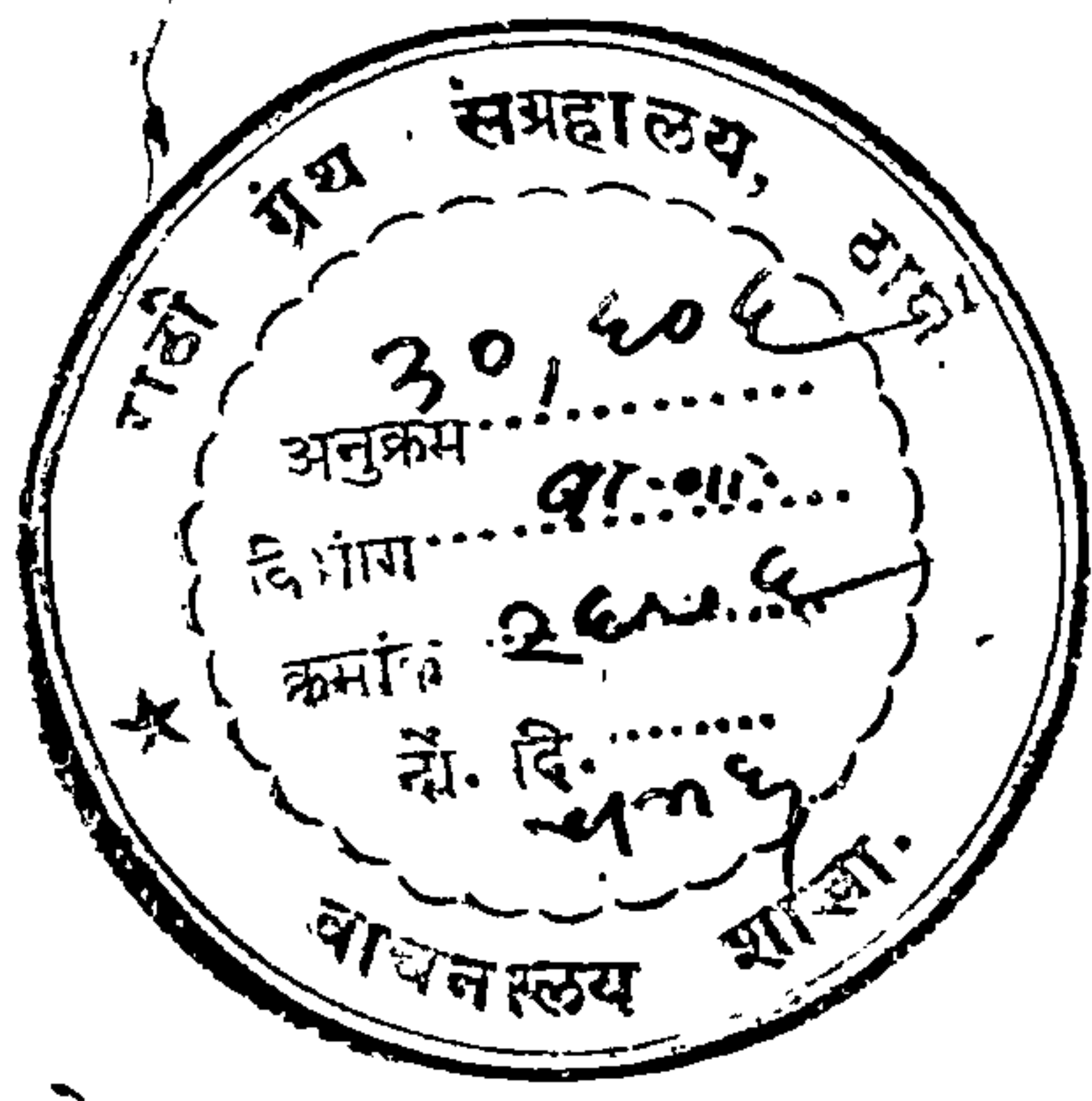

IRBK-0103063

IRBK-0103063

दा. क्र. ३०६३

दुर्वा आणि फुलें

लेखक
आचार्य प्र. के. अत्रे

म. अ. सं. अध्ये, वाचनस्थल शाखा.
 दा. क्र. ३०६३ नं. दि.
 दि.

IRBK-0103063

किंमत अडीच रुपये

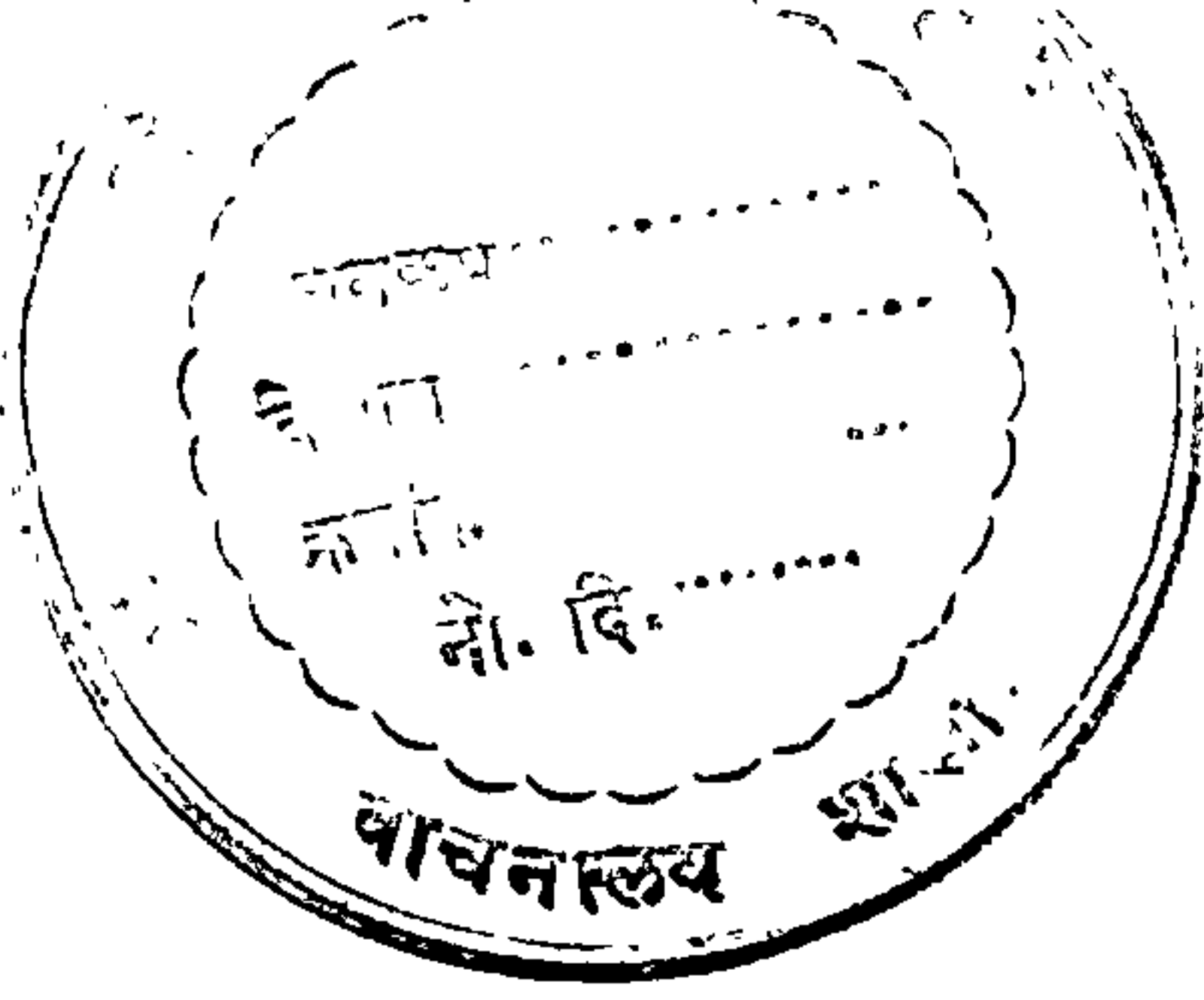
प्रकाशक
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनवार पुणे २

प्रथमावृत्ति १९४
द्वितीयावृत्ति १९४

१ पुढील आवृत्तीचे सर्व हक्क सौ. सुधा अत्रे यांच्या स्वाधीन आहेत.
२ मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

स्वा. मंड. म. म. म.

मुद्रक
द. ग. गणचूप
शिवाजी प्रिंटिंग वर्क्स
४९५ शनवार, पुणे २

माझे गुरु गडकरी

१९११ सालीं मीं गडकऱ्यांना पहिल्यान्दां पाहिलें. त्या वर्षीं पुण्यांत प्लेग होता. आम्ही गांवाबाहेर एरंडवण्याच्या झोंपड्यांमध्ये रहात होतो. ज्या कोठडींत मी अभ्यासाला बसत असें, त्याच्या बरोबर मागल्या बाजूस दुसरी एक कोठडी होती. मध्यें एका तट्याची तेवढी पातळशी फारकत होती. या मागल्या खोलींत एक छोटीशी खाणावळ होती. तिच्यांत पांचसहा माणसें जेवायला येत. या खाणावळींतल्या वासाचा आणि वर्दळीचा आम्हांला चांगलाच उपसर्ग होत असे. विशेषतः तेथें एक माणूस जेवायला येत असे. तो आला कीं, तासभर त्याच्या तोंडाची टकळी अशा खड्या स्वरांत वाजे कीं, अभ्यासाचीं पुस्तकें बाजूला ठेवून ती ऐकत बसण्यावांचून मला दुसरा उपायच नसे. तो माणूस पटीचा बडबड्या होता. अनेक विषयांवर बोलून तो आपल्या भोजनभाऊंना हंसवीत असे. एके दिवशीं हा माणूस आपल्या श्रोत्यांना एक गोष्ट सांगत होता. 'वर पाहिजे' अशी खोटी जाहिरात देऊन कांहीं गुंडांनीं एका अविवाहित श्रीमंत माणसाला कसें लुबाडलें याविषयीची ती गोष्ट होती. ही गोष्ट मीं पूर्वीं वाचली होती. तेव्हां मला राहवेना. मी माझ्या खोलींतून ओरडलों, 'ही गोष्ट छापून आली आहे मासिक मनोरंजनांत !' त्याबरोबर त्या बडबड्या माणसाचा खडा सवाल तिकडून आला, 'बरोबर. काय नांव त्या गोष्टीचें ?' मी म्हणालों, 'दंडधारी !' जेवण संपतांच ही बडबडी व्यक्ति माझ्या खोलीच्या दाराशीं आली आणि एकदोन शब्दांत माझे कौतुक करून चालती झाली !

● ● ●

—ही गडकऱ्यांची आणि माझी आयुष्यांतली पहिली भेट ! त्या वेळीं त्यांचें नांव 'गडकरी' आहे हें देखील मला माहित नव्हतें. पुढें चारआठ

दिवसांनीं शेजारच्या एका विन्हाडांतलें लहान मूल विलक्षण तऱ्हेनें मेळें. सकाळीं विछाने गुंडाळून ठेवतांना एका वाईनें आपल्या मुलासकट गाडी गुंडाळून ठेविली. नवऱ्यानें जेवावयाच्या वेळीं मुलाची आठवण केली, तेव्हां आईनें मुलाचा शोध मुरू केला. शेवटीं विछान्यांत मेलेल्या स्थितींत तें मूल तिला आढळून आलें. या प्रसंगामुळें झोंपडीकर मंडळीमध्ये भयंकर खळबळ उडाली ! गडकऱ्यांच्या संतापाला तर सीमा नव्हती ! त्यामुळें गडकऱ्यांवद्दल मला कांहीं तरी आकर्षण वाटूं लागलें ! (या अपघाताचा उल्लेख पुढें त्यांनीं आपल्या 'स्वयंपाकवराच्या गोष्टी' मध्ये केलेला आहे !) त्यानंतर पुन्हां दोन निरनिराळ्या प्रसंगां गडकरी माझ्या दृष्टीस पडले. आमच्या झोंपड्यां-सभार कायस्थ प्रभु मंडळींचा निराळा तळ होता. तेथें कोणीतरी वृद्ध गृहस्थ वारलें. त्यांच्या शवटच्या तयारीच्या वेळीं डोक्याला टापशी बांधून आणि न शोभण्याइतका गंभीर चेहरा करून गडकरी विशेष प्रामुख्यानें वावरत असतांना मला दिसले. पुढें थोड्या दिवसांनीं प्रभु मंडळींचें संमेलन भरलें. त्या प्रसंगा-चीं गाणीं गडकरी यांनीं रचलेलीं होतीं. गडकरी हे कवि आहेत हें त्या वेळीं प्रथम मला कळून आलें, आणि त्यांच्यावद्दल मला फारच आश्चर्य वाटलें !

पुढें दोनतीन वर्षे मीं गडकऱ्यांना पाहिलें नाहीं किंवा त्यांच्याविषयीं कांहीं ऐकलें नाहीं. 'मासिक मनोरंजन' मध्ये मी 'गोविंदाग्रजां' च्या कविता वाचत होतो; पण 'गोविंदाग्रज' म्हणजे गडकरी हें माहित नव्हतें. 'राजहंस माझा निजला !' ही कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर 'गोविंदाग्रजां' च्या नांवाचा विलक्षण बोलबाला झाला. मीं तर ती कविता तोंडपाठ करून टाकली. मीहि त्या सुमारास काव्यलेखनाशीं चांगल्याच कुस्त्या करूं लागलों होतो. पंचवीसतीस कविता एका वहीमध्ये लिहून मीं त्या संग्रहाला 'फुलबाग' असें नांव दिलें होतें. भालचंद्र किंवा 'भाक्या मामा' धडफळे नांवाचे आमचे एक आतसदृश मित्र होते. ते कधीं कधीं आमच्या घरीं येत. मी कविता करतो हें त्यांना माहित होतें. माझ्या कांहीं कविता मासिकांकडून 'सभार परत' आल्याचेंहि त्यांना ठाऊक होतें. तेव्हां सहानुभूतीनें ते एकदां सहज मला म्हणाले, 'तुझी न् गडकऱ्यांची मी ओळख करून देतो-म्हणजे कविता करण्याच्या सर्व खुब्या तुझ्या लक्षांत येतील !' मीं विचारलें, 'गडकरी कोण ?' त्यावर 'गोविंदाग्रज'

म्हणजेच 'गडकरी' हें त्यांनीं मला सांगितलें. तेव्हां मागलें सर्व चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें ! आणि गडकऱ्यांना भेटण्यासाठीं मी अतिशय उतावीळ झालों ! पण तो योग प्रत्यक्ष असा बऱ्याच दिवसांनीं आला.

● ● ●

'किलोस्कर थिएटर' मध्ये कोठलें तरी एक नाटक पहावयाला मी गेलों होतो. नाटक संपल्यानंतर समोरच्या जोगळेकर हॉटेलांत मी चहा घेत असतां गडकरी आणि धडफळे हे चहा प्यायला म्हणून तेथें आंत आले. मला पाहतांच धडफळे यांनीं ताबडतोब माझा हात ओढून मला गडकऱ्यांपुढें उभें केलें आणि माझी त्यांच्याशीं ओळख करून दिली. त्या वेळीं मी नुकताच कॉलेजांत गेलों होतो.

दुसऱ्या दिवशीं टांग्यांत बसून ते फर्ग्युसन कॉलेजकडे चालले होते. लकडी पुलाजवळ त्यांनीं मला पाहिलें. टांगा थांबवून त्यांनीं मला बोलावले आणि दुसऱ्या दिवशींच कविता घेऊन घरीं यावयाला सांगितलें. त्याप्रमाणें 'फुलबाग' खिशांत घालून मी मोठ्या उत्सुकतेनें त्यांच्याकडे गेलों. माझ्या वहीचें आवरण वहीपासून वेगळें झालें होतें. त्याबरोबर, 'तुमच्या फुलबागेचें कुंपण नटि घाला कीं हो !' असें त्यांनीं मला वही हातांत घेतांच सांगितलें. माझ्या कविता वाचून ते कांहीं विशेष बोलले नाहींत. 'कविता पुष्कळ वाचीत जा !' एवढें मात्र ते म्हणाले. तेव्हां मला काय समजायचें तें मी मनांत समजलों; पण निराश मात्र मुळींच झालों नाहीं. गडकऱ्यांची आणि आपली ओळख झाली या विचारानें मी स्वतःवर बेहद खूष होऊन गेलों !

● ● ●

त्या दिवसापासून मीं गडकऱ्यांच्या घरीं जाण्याचा क्रम सुरू ठेवला ! गडकरी '१३६ कसबा पेठेंत' रहात होते. मीहि त्याच पेठेंत जवळपास रहात होतो. गडकऱ्यांचें घर म्हणजे पुण्यांतला एक अद्भुत इमला होता. त्याला तीन मजले होते आणि चारी बाजूंनीं तें मोकळें होतें. वर जायला एक अरुंद जिना होता. दुसऱ्या मजल्यावर गडकऱ्यांचें बिऱ्हाड म्हणजे त्यांची आई आणि भाऊ असत, आणि तिसऱ्या मजल्यावर केवळ गडकऱ्यांची बैठक असे. घरासमोर मुंजाबाचा पार होता आणि त्या पारावर उगवलेल्या उंच पिंपळाच्या फांद्या घराच्या तिसऱ्या मजल्याच्या खिडकीपर्यंत पसरलेल्या असत ! घराचा

रंग काळा होता आणि कसबा पेठेंतील धूळ त्याजवर नेहमीं उडत असल्याने त्याला विलक्षण औदासिन्याची कळा प्राप्त झाली होती. तिसऱ्या मजल्याच्या खिडकींत गडकरी नेहमीं बसलेले असावयाचे. रस्त्यावरून जाणाऱ्या-येणाऱ्यांकडे त्यांचें सारखें अवधान असे. आपल्या घरांत वर कोण शिरतो याबद्दल ते सदा जागरूक असत. अगदीं सलगीच्या किंवा आवडीच्या माणसां-शिवाय दुसऱ्यांनीं घरांत येऊन आपल्याला त्रास देऊं नये, याविषयीं त्यांचा फार कटाक्ष असे. नको असलेला मनुष्य खालून आपल्या रोखानें चालून येतो असें त्यांना दिसतांच ते वरून खिडकीमधून एकदम ओरडत, 'आतां येऊं नका तुम्ही; मी फार कामांत आहे!' या कामांत गडकरी कोणाचीहि भीड-मुर्वत ठेवीत नसत. भेटायला येणाऱ्या माणसाच्या झटपट संभावनेचा हा प्रकार मीं सुरुवातीलाच दोनचार वेळ पाहिला होता. त्यामुळे प्रत्येक वेळीं त्यांच्याकडे जातांना मला फारच भय वाटत असे. न जाणो आपलीहि खानगी खालीं रस्त्यावरूनच व्हायची ! पण तसा प्रकार मात्र कधीं झाला नाही ! चुकून एखादा माणूस खालचा जिना ओलांडून दुसऱ्या मजल्यापर्यंत पोहोचलाच तर 'गडकरी कामांत आहेत. संध्याकाळीं या' अशी एक पाटी त्याला अडविण्यासाठीं तेथें टांगलेली होतीच. आणि जिन्यावर पावले वाजलीं कीं, 'कोण आहे?' म्हणून गडकरी वाघासारखे वरून ओरडावयाचे तें निराळेंच ! त्यामुळे गडकरी अतिशय माणूसघाणे आणि विक्षिप्त असावेत असें पुष्कळांना वाटे. पण तसें कांहीं नव्हतें. वाटेल त्या माणसानें येऊन आपल्याशीं चकाट्या पिटीत बसावें आणि आपला वेळ घ्यावा हें त्यांना मुळींच आवडत नसे.

चोवीस तास गडकरी विचारांत किंवा वाचनांत व्यग्र असत. एकसारखें त्यांच्या डोक्यांत कांहींना कांहीं तरी चक्र फिरत असे. चार मित्रमंडळी जमा झाली कीं, त्यांच्या गप्पा सुरू होत. पण या गप्पा हमखास वाङ्मयाबद्दल असत. बोलण्याचें सर्व काम अर्थात् ते स्वतःच करीत. त्यांच्यापुढें इतरांना बोलण्याची छाती नव्हे-पण इच्छाच होत नसे. त्यांच्या बोलण्याची मोहिनी अजब होती. काव्य आणि विनोद यांचा जिवंत झरा त्यांच्या वाणींतून सदैव खळखळत असे कोट्या म्हणजे त्यांच्या हातचा मळ होता. ठराविक आणि मामुली बोलण्याची मात्र त्यांना अतिशय चीड होती. प्रत्येक

गोष्टीकडे पहाण्याची त्यांची दृष्टि अभिनव होती ! वाचलेल्या पुस्तकांतील कांहीं कल्पना घेऊन ते त्यांचे पृथक्करण अशा कांहीं चमत्कारिक तऱ्हेने करित कीं, त्यावर एकदम कांहीं तरी निराळा प्रकाश पडाना. गडकऱ्यांच्या गप्पांचे विषयहि तेच तेच नसत. आतां जें बोललें तें मग नसायचें. आज जें बोललें तें उद्यां नसायचें. नावीन्य हा त्यांच्या जीवनाचा आत्माच होता असें म्हटलें तरी चालेल. गडकऱ्यांच्या गप्पा म्हणजे वाङ्मयाचें एक विद्यापीठच होतें. केव्हांहि जा; हें विद्यापीठ आपलें उघडें असायचें ! मधून मधून गडकरी चहा पीत, विड्या ओढीत, भेळ खात किंवा पत्ते खेळत. तथापि त्यामुळें त्यांच्या डोक्यांतलें तंत्र कधींहि अडखळत नसे. त्यांचें काम तिकडे अहर्निश आपलें चालूच असे. गडकऱ्यांनीं आपलें सर्वस्व वाङ्मयाला वाहिलेलें होतें ! वाङ्मयाखेरीज त्यांना दुसरें जीवन नव्हतें.

गडकऱ्यांची वाचनपद्धति अतिशय वारकाव्याची होती. काय वाचावयाचें याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. भलतेंसलतें वाचण्यांत ते आपला वेळ घालवीत नसत. जें वाचलें तें त्यांच्या डोक्यांत पक्कें जाऊन बसे. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव यांच्या काव्याचा त्यांनीं सूक्ष्म अभ्यास केलेला होता. वाचनांत ते मजकुराच्या बाजूला टीपा लिहून ठेवीत. त्या फारच मार्मिक असत. पोवाडे आणि लावणीवाङ्मय हें देखील त्यांच्या आवडीचें होतें. ऐतिहासिक वखरीहि त्यांनीं काळजीपूर्वक वाचून ठेविलेल्या होत्या. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची 'निबंधमाला' मधून मधून वाचतांना पुष्कळ वेळां मीं त्यांना पाहिलें आहे. नाटकमंडळींत त्यांचीं पुष्कळ वर्षे गेलेलीं असल्यानें बहुतेक मराठी नाटकें त्यांना जवळ जवळ पाठच होतीं असें म्हणावयाला हरकत नाही. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे तर त्यांचे बोलून चालून गुरुच. तेव्हां त्यांचीं नाटकें आणि पद्ये तर त्यांच्या जिभेवर नाचत होतीच; पण किलोस्कर आणि देवल यांच्या नाटकांचींहि त्यांनीं भक्तिभावानें पारायणें केलेलीं होतीं. आधुनिक कवीपैकीं 'केशवसुता' चे तर ते सच्चे चेलेच होते. केशवसुतांच्या कवितांखेरीज 'दत्त' आणि 'बालकवि' ठोमरे यांच्या कविता त्यांना विलक्षण आवडत असत. इंग्रजी वाङ्मयाचाहि त्यांचा व्यासंग जबर होता. मार्क ट्वेन, जेरॉम के. जेरॉम यांचीं सर्व विनोदी पुस्तकें त्यांच्या संग्रहीं होतीं. आधुनिक नाटककारांपैकीं इब्सेन हा

त्यांच्या आवडीचा होता. त्यांचीं बहुतेक सर्व नाटके त्यांनीं काळजापूर्वीक वाचलेलीं होतीं. गडकऱ्यांच्या सर्व लिखाणांत अनेक वाङ्मयात्मक संदर्भ जे विखुरलेले आढळतात, त्याचें कारण त्यांचें सूक्ष्म आणि सतत वाचन हेंच होय. जुन्या अभिजात वाङ्मयांतील सर्व उत्तमोत्तम कल्पना आणि विचार यांच्यावर गडकऱ्यांनीं आपली प्रतिभा पोसलेली होती, म्हणून तिला विविध तऱ्हेचे विलास करतां आले !

प्रत्यक्ष लिहिण्याला असा गडकऱ्यांना फारच थोडा वेळ लागत असे. पण विचार पूर्ण व्हावयाला मात्र त्यांना वर्षानुवर्षे लागत. नाटक लिहिण्यापूर्वी ते त्या नाटकाच्या कथाभागाचे निरनिराळे नकाशे आणि आराखडे काढून ठेवीत असत आणि पात्रांच्या स्वभाववैशिष्ट्याची अगदीं बारीकसारीक टिपणें ते करीत असत. कोणत्या पात्राच्या तोंडीं कोणती कोटी घालावयाची किंवा कोणती काव्यमय कल्पना उपयोगांत आणावयाची याची जंत्री ते आपल्या स्मरणवर्हींत करून ठेवीत असत. एवढी सारी तयारी झाल्यानंतर ते नाटक तोंडानें सांगत किंवा क्वचित् स्वतः हातांनींही लिहीत. शेवटच्या अंकापासून ते बहुशः आरंभ करीत असत. नाटक तोंडानें बोलून लिहावयाला सांगतांना जणूं कांहीं त्यांच्या अंगांत सरस्वतीचा संचार झाला आहे, असा भास होई. एकदां सांगितलेलें वाक्य पुन्हां त्यांना क्वचित्च बदलावे लागे ! कविता देखील ते फारच द्रुत गतीनें लिहीत. कागदाच्या एका चतकेर तुकड्यावर पेन्सिलीनें भर भर कविता लिहून टाकीत आणि खालीं तारीख नि सही घालीत. पुष्कळ वेळां ते मोडीत सही करीत असत. ' चंद्रकांत राजाची कन्या ' ही चाल त्यांची अत्यंत आवडीची असे, आणि त्या चालीमध्ये ते वाटेल तितकीं कडवीं एकामागून एक एक झपाट्यानें रचीत जात. गडकऱ्यांना गाण्याचा गळा विलकूल नसे. ' ड ' च्या वाराखडींत ते कवितेची चाल बहुशः गुणगुणत असत. तथापि संगीताची त्यांना उत्तम कल्पना होती.

गडकरी यांच्या स्वभावांत विलक्षण विक्षिप्तपणा भरला होता यांत कांहीं शंका नाही. पुष्कळ वेळां कांहीं कांहीं गोष्टी ते जाणूनबुजून करीत आहेत कीं काय, असा संशय येत असे. आपलें व्यक्तिमत्व ही एक समस्या किंवा कूट प्रश्न आहे असें

माझे गुरु गडकरी

दुसऱ्यांना भासविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असावा, असे कधी कधी वाटे! आपल्या भित्रीपणाचें ते वारंवार प्रदर्शन करीत असत. आपल्या घराचा डोलारा मधून मधून हलतो आहे असा त्यांना भ्रम होई! आणि 'बाहेर जाऊन जरा बघून या' असे ते कोणाला तरी सांगत असत. साथींच्या रोगांचें त्यांना अतिशय भय वाटे. खुनाच्या, आत्महत्येच्या किंवा अपघाती मृत्यूच्या बातम्या ऐक्याची त्यांची मुळीच तयारी नसे. पण तसें म्हणावें तर कोणाच्या मर्तिकाची तयारी करण्याचा प्रश्न आला तर, गडकऱ्यांचा पाय सर्वांच्या पुढें असे. 'या गडकऱ्याला माणसें जाळायचा फार नाद आहे!' असें किलोस्कर मंडळीमधलि एक विक्षिप्त 'पेंटर' म्हणत असत, त्याचें कारण हेंच! पुण्यांतील ओंकारेश्वराच्या स्मशानाकडे फिरायला म्हणून गडकरी पुष्कळ वेळां जात असत. स्वभावानें गडकरी अत्यंत हट्टी, लहरी आणि शीघ्रकोपी असत. एकदां त्यांचें डोकें भडकलें म्हणजे त्यांना ताळ्यावर आणणें फार कठीण! कांहीं नाटकमंडळ्यांच्या मालकांचा गडकऱ्यांनीं पुष्कळच छळ केला! आज एकाला नाटक देतों म्हणतील आणि उद्यां दुसऱ्याला देऊन टाकतील! नाटकवाल्यांना ते अगदीं शेरास सव्वाशेर भेटले होते. त्याचप्रमाणें एखाद्याविरुद्ध गडकऱ्यांचें मन एकदां कलुषित झालें म्हणजे तें ताळ्यावर येणें कठीण. म्हणजे त्यांच्या मनांत कांहीं रहात असे असा प्रकार नाही. तथापि, एकदां गडकऱ्यांनीं ज्याला आपला म्हटलें त्याच्यासाठीं मात्र ते जिवाचें रान करावयाला तयार असत. चिंतामणराव कोल्हटकर यांच्याविरुद्ध एकानें त्यांना कांहीं सांगितलें, त्याबरोबर 'मी चिंतामणरावांबरोबर नरकांत जाईन; पण तुमच्याबरोबर स्वर्गांत येणार नाही!' असें खाडकन् गडकऱ्यांनीं त्यांना बजावून सांगितलें.

● ● ●

अभिमानाची बैठक गडकऱ्यांच्या मनांत एकदां बसली म्हणजे ती अगदीं बळकट असे. किलोस्कर नाटकमंडळी, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, फर्ग्युसन कॉलेज किंवा रँग्लर परांजपे यांच्याविषयींची गडकऱ्यांची भक्ति अगदीं अनन्यसाधारण होती. त्यामुळें या संस्थांवर कोणी टीका केली कीं, गडकरी त्याच्यावर तुटून पडल्यावांचून रहात नसत! रँग्लर परांजपे हे मिशांचे आंकडे वळवितात म्हणून कोणी त्यांच्यावर टीका करतांच, 'रँग्लरांच्या मिशा टोंचल्याची

तुमच्या घरांतून तक्रार आली आहे काय ? ' असा सरळ प्रश्न विचारून गडकऱ्यांनी त्या माणसाचा 'निकाल' लावून टाकला ! आजारी पडले म्हणजे मात्र गडकऱ्यांच्या अंगांत साक्षात् सैतान संचारल्यासारखा वाटे ! त्या वेळीं ते कोणाचेंहि ऐकत नसत. या त्यांच्या हृद्दीपणामुळेच त्यांनीं आपलें मरण लौकर ओढवून आणलें. डॉक्टरांनीं त्यांना दांतं अजिबात काढून टाकावयास सांगितलें होतें; पण गडकरी मुळींच कबूल होईनात. दांतांचा आणि बुद्धीचा निकट संबंध आहे असें त्यांनीं कोठें तरी वाचलें होतें. ते म्हणाले, 'मी बुद्धिजीवी माणूस आहे. दांत काढून माझ्या बुद्धीला अपाय झाला तर मी जागणार कसा ?'

तत्कालीन राजकीय बाबतींत गडकरी हे सर्वसामान्यपणें 'मवाळ' होते असें म्हणावयाला हरकत नाही. टिळकांपेक्षां त्यांना गोखल्यांवद्दल अधिक आदर वाटे. टिळकांच्या राजकीय चळवळीचा त्यांनीं अभ्यास केला होता असें मला मुळींच वाटत नाही. १९०८ च्या दडपशाहीच्या चळवळीनें त्यांच्या मनाला एक प्रकारची दडसच बसली होती असें म्हणाना ! टिळकांचा उल्लेख ते खाजगी बैठकींत 'बी. जी.' असा करीत असत. त्यांच्या सर्व लिखाणांत देशाच्या पारतंत्र्यावद्दलची चाड कोठेंहि व्यक्त झालेली नाही. 'राजसंन्यास' हें त्यांचें एकच नाटक असें आहे कीं, ज्यांत त्यांच्या राष्ट्रीय विचारांची तेजस्विता प्रकर्षानें प्रकट झालेली आहे. अच्युतराव कोल्हटकर तें वाचून त्यांना त्या वेळीं म्हणाले होते कीं, 'मी मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर झालों तर प्रत्येक शाळेंत अभ्यास-पुस्तक म्हणून 'राजसंन्यास' नेमनि ! 'महाराष्ट्र गीत' हें ज्या वेळीं त्यांनीं लिहिलें, त्या वेळीं त्यांच्या राजकीय विचारांत कांहीं तरी चलबिचल होऊं लागल्याचीं चिन्हे दिसत होती, पण तें तेवढ्यावरच राहिलें.

गडकऱ्यांचा खरा पिंड हा समाजसुधारकाचा होता. लोकहितवादी, आगरकर, कोल्हटकर यांच्या विचारसरणीचा त्यांच्या मनावर परिणाम झालेला असल्यानें त्याचे प्रतिध्वनि त्यांच्या लेखनांत पदोपदीं उमटलेले आहेत. आतां त्यांना आधुनिक सुधारक म्हणावें तर ईश्वराच्या अस्तित्वावर गडकरी यांचा पूर्ण विश्वास होता. घरांतून बाहेर पडल्यानंतर रस्त्यावर भेटतील तेवढ्या सर्व देवांना आणि शंकराच्या दगडांना न चुकतां ते नमस्कार करीत असत. एवढेंच काय, पण पुरा-

णांतरींच्या सर्व अद्भुत चमत्कारांवर त्यांची श्रद्धा होती. ते एकादशी करीत असत, आणि एकादशी सोडतांना ते भाविकपणें कधीं कधीं 'अनामिकांचे अभंग' हि रचीत असत. तेव्हां एका बाजूनें पूर्ण श्रद्धाळू आणि दुसऱ्या बाजूनें थोडेसे विवेचक बुद्धिवादी असे दोन परस्परविरोधी प्रवाह त्यांच्या स्वभावांतून वहात होते. साहित्यदृष्ट्या पाहिलें तर ते सनातनी होते, आणि सामाजिकदृष्ट्या पाहिलें तर ते समाजवादी सुधारक होते. जुन्या साहित्यांतल्या ज्या उज्ज्वल परंपरा होत्या, ज्या तेजस्वी कल्पना होत्या, जे सामर्थ्यावान् संकेत होते, त्यांचा नव्या नवलाईनें पुरस्कार करण्यांत त्यांची कल्पना गुंतलेली असे. मानवी जीवनांतलीं जीं चिरंतन मूल्यें होतीं त्यांच्यावर आपल्या प्रतिभेची पूजा बांधण्यांत ते सदैव गुंग असत. कौटुंबिक जीवनांतलीं जीं भावनात्मक बंधनें आहेत, त्यांतील जिव्हाळा आणि भावना यांची अत्यंत भक्तिभावानें जपणूक करावयास ते जागरूक असत. त्यांच्या विचारांत आणि दृष्टिकोणांत अत्यंत आधुनिक कांहीं असेल तर तो त्यांचा विनोद. (अर्थात् विनोद हा नेहमींच आधुनिक असतो. तो सनातनी असूंच शकत नाही.) सामाजिक जीवनांतील विसंवाद, विसंगति आणि विकृति यांच्यावर त्यांची विनोदबुद्धि अत्यंत निर्दयतेनें तुटून पडत असे. त्या ठिकाणीं ते कोणाच्या सोबळेपणाची किंवा मतांची मुळींच पर्वा करीत नसत. म्हणून त्यांच्या काव्यावर बेहोष असलेले पुराणमतवादी त्यांच्या विनोदानें पुष्कळ वेळां बेफाम होत असत ! तथापि त्यांचा विनोद वाटतो तेवढा निर्दय आणि निष्ठुर नव्हता ! त्यांच्या पाठीमागें समाजसुधारणेची तीव्र तळमळ असे, हृदयभेदक भावना दडलेली असे. त्यामुळें हंसतां हंसतां मन अंतर्मुख होई आणि हास्यविषयाचें खरें स्वरूप लक्षांत येऊन, आंतड्यांना पीळ पडे ! समाजसुधारणेचें एक प्रभावी शस्त्र म्हणूनच गडकऱ्यांनीं आपल्या वाङ्मयांत विनोदाचा प्रामुख्यानें उपयोग केला.

गडकरी हे पूर्णपणें बुद्धिजीवी होते. प्रतिभेच्या पंखांवर बसून ते विचारांच्या आकाशांत एकसारख्या भरान्या मारीत असत. शरीराच्या जगांत ते फार थोडा वेळ जगत किंबहुना शरीराचें त्यांना शब्दशः भानच नसे. शरीराची त्यांनीं अत्यंत हेळसांड केली आणि म्हणूनच त्यांचें शरीर दीर्घकाल जगू शकलें नाहीं. गडकऱ्यांच्या सान्निध्यांत येणाऱ्या माणसांना प्रतिक्षणीं त्यांचीं

जीं नवनवीन रूपें प्रतीत होत असत, याचें कारण ते शरीरानें जगत नसून बुद्धीनें जगत होते. बुद्धीच्या जळत्या आगींत त्यांनीं आपल्या शरीराचा होम केला.

वाङ्मयाला त्यांनीं आपलें सर्वस्व वाहिलें म्हणूनच थोड्याशा आयुष्यांत अत्यंत प्रभावी असैं कर्तृत्व त्यांच्या हातून घडून आलें. मराठी साहित्यांत ज्ञानेश्वर आणि तुकाराम यांच्यानंतर एवढें सामर्थ्यवान् साहित्य कोणत्याहि लेखकांनें निर्माण केलेलें नाहीं. गेलीं पंचवीस वर्षे महाराष्ट्र त्यांच्या वाङ्मयाचा विचार करीत आहे; पण अजून त्याचें समाधान झालेलें नाहीं. त्यांच्या वाङ्मय-कृति या सोन्याच्या खाणीसारख्या आहेत. जितकें अधिक खोल जावें तितकी अधिक संपदा त्यांतून बाहेर येऊं शकते. गडकऱ्यांच्या वाङ्मयीन महत्त्वाकांक्षा नेपोलीयनप्रमाणेंच गगनाला गवसणी घालण्याइतक्या उत्तुंग होत्या. त्यांना किती तरी लिहावयाचें होतें ! रोज निरनिराळ्या मित्रांपाशीं लेखनाचे ते इतके नवीन नवीन संकल्प सोडीत कीं, त्यामुळें ऐकणारी मंडळी अगदीं गांगरून जात ! आणि त्यांत एका मित्राला जें सांगत तें दुसऱ्याला सांगत नसत. त्यामुळें निरनिराळ्या मित्रांना त्यांच्यावद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणांत इतकी विलक्षण विविधता निर्माण झालेली होती. ज्या काळांत वाङ्मयावर उपजीविका करणें अशक्य होतें, त्या काळांत केवळ वाङ्मयासाठीं आणि वाङ्मयावर जगण्याचा गडकऱ्यांनीं प्रयत्न केला. दारिद्र्याशीं आणि समाजनिंदेशीं त्यांना आमरण झगडावें लागलें. पण त्याची त्यांनीं पर्वा केली नाहीं. एवढा बुद्धिमान् आणि प्रतिभाशाली लेखक आपल्यामधून आपल्या डोळ्यांदेखत निर्माण होऊं शकतो, या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्याला त्या वेळच्या निबुद्ध आणि मद्य समाजाची तयारी नव्हती ! म्हणून गडकऱ्यांच्या दैदीप्यमान बुद्धीकडे पहाण्याचें सामर्थ्य नसलेले डोळे त्यांच्या दुबळ्या शरीराची विटंबना करण्यांत समाधान मानूं लागले. कीर्ति आणि निंदा यांचा गडकऱ्यांना एकाच वेळीं लाभ होत गेला. पण गडकऱ्यांचें कर्तृत्व ज्या वेळीं लोकांना कळून आलें, त्या वेळीं त्यांचें शरीर काळाच्या पडद्याआड अंतर्धान पावलेलें होतें. गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचें तेजस्वी स्वरूप तेवढेंच आजच्या महाराष्ट्रापुढें राहिलेलें आहे. हें गडकऱ्यांचें वाङ्मयस्वरूप हेंच त्यांचें खरें स्वरूप आहे आणि या त्यांच्या वाङ्मयस्वरूपाची उपासना अनंत काळपर्यंत महाराष्ट्र करीत राहिल यांत मुळींच संशय नाहीं !

‘ मुमुक्षु ’ साहित्यिकाचा वैकुंठवास

जुन्या पिढीतील एक श्रेष्ठ वाङ्मयमहर्षि, संतकाव्याचे नि चरित्राचे एक आमरण व्यासंगी आणि संशोधक, पंडित, भक्तिसंप्रदायांत रंगलेले एक प्रासादिक आणि रसाळ वक्ते ह. भ. प. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर हे गेल्या सोमवारीं वर्धा येथे वैकुंठवासी झाले. पांगारकर ही मागील पिढीच्या साहित्यक्षेत्रांत वावरणारी एक अत्यंत प्रभावी आणि आकर्षक अशी विभूति होती. गेलीं तीन तपें महाराष्ट्रांत त्यांचें नांव ज्यांना माहीत नसेल असें वाळबोध वळणाचें एकहि कुटुंब नसेल. त्यांच्या ‘ भक्तिमार्गप्रदीपा ’ नें त्यांचें नांव प्रत्येक घरांत अगदीं मुलावाळांपर्यंत नेऊन पोहोचवलें होतें. भक्तिमार्गप्रदीप ह्या त्यांच्या काव्यसंग्रहांत त्यांनीं निवडलेलीं संतवाङ्मयांतील रसाळ आणि भाविक गीतें महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांच्या तोंडीं गेलीं चाळीस वर्षे खेळत आहेत. ह्या पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्या आणि प्रती निघाल्या; तथापि त्याची लोकप्रियता अद्यापिहि कमी झालेली नाही. महाराष्ट्रीय कुटुंबांमध्ये सोज्वळ आणि भाविक वातावरण निर्माण करण्याचें श्रेय आम्ही पांगारकरांच्या ‘ भक्तिमार्गप्रदीपा ’ लाच देतो. लहानपणीं माझ्या मनावर ह्या पुस्तकानें जो परिणाम केला तो अद्यापिहि तसाच आहे. माझ्या ‘ पायाची दासी ’ ह्या बोलपटामध्ये ‘ भक्तिमार्गप्रदीप ’ जो मी आणलेला आहे त्याचें कारण हेंच आहे. ‘ भक्तिमार्गप्रदीपा ’ बरोबरच महाराष्ट्रांतील त्यांची लोकप्रियता वाढविण्यास कारणीभूत होणारें त्यांचें दुसरें कर्तृत्व म्हणजे त्यांनीं अनेक वर्षे चालविलेलें ‘ मुमुक्षु ’ हें पत्र ! ‘ मुमुक्षु ’ ह्या शब्दाचा अर्थ मला कळत नव्हता तेव्हांपासून मी त्या पत्राचा एकनिष्ठ वाचक होतो. संतवाङ्मयाचा आणि भक्तिसंप्रदायाचा ह्या पत्रामधून पांगारकरांनीं एवढा प्रचंड पुरस्कार केलेला आहे कीं, त्याला मर्यादा नाही. अनेक संतकवींच्या काव्यांचे उतारे, संतांचीं चरित्रें, त्यांच्या काव्यांतील आणि चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांची रसाळ

चर्चा ह्यांचीं पेवेंच्या पेवें त्यांनीं आपल्या 'मुमुक्षु' मधून भाविकांना मोकळीं करून दिलेलीं आहेत. पांगारकर हे संतकाव्याचे नुसते व्यासंगी विद्यार्थीच नव्हे तर ते कै. राजवाडे ह्यांच्या वृत्तीचे अत्यंत कष्टाळू आणि निरलस असे एक संशोधक होते. संतकाव्याचें संशोधन करण्यासाठीं महाराष्ट्र, ब्रह्मांड, मोंगलाई, इत्यादि विभागांत त्यांचा एकसारखा संचार चालू असे. त्यामुळें महाराष्ट्रांत अनेक ठिकाणच्या लोकांना त्यांच्या प्रासादिक निरूपणाचा, व्याख्यानांचा आणि प्रवचनांचा वेळोवेळीं लाभ मिळून त्यांची लोकप्रियता एकसारखी वाढत गेली. पांगारकरांच्या लोकप्रियतेला एक दुसरी वाजू होती. टिळक-आगरकरांच्या विद्यार्थ्यांपैकीं ते होते. ते शाळेंत असतांना आगरकरांचा आणि त्यांचा मतविरोध असूनहि आगरकरांचें त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम होतें. पुढें टिळकांच्या जहाल राजकारणाच्या प्रभावी काळांत त्यांचें टिळकांच्याकडे येणें-जाणें असे. प्रत्यक्ष राजकारणांत त्यांनीं भाग घेतला नसला तरी, सामान्यतः टिळकांच्या प्रभावळींतले म्हणून समजले जात असल्यानें पुष्कळ दिवसपर्यंत गुप्त पोलिसांचा त्यांच्यामागे ससेमिरा लागलेला असे. 'रामदासीबुवा' नांवाचें त्यांनीं लिहिलेलें एक चोपडें त्याच काळांत सरकारजमा झाल्याचें ऐकिवांत आहे. एवढ्या साऱ्या कार्यव्याप्तीमधून ग्रंथलेखन आणि निर्मिति करण्याच्या कामीं त्यांनीं केव्हांहि आळस केलेला नाही. ह्यावरून त्यांची बुद्धिमत्ता आणि कार्यनिष्ठा केवढी प्रखर होती हें दिसून येतें. 'मोरोपंतांचें चरित्र आणि काव्य-विवेचन,' 'तुकाराम-चरित्र,' 'मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे तीन खंड' असे एकापेक्षां एक तेजस्वी आणि प्रदीर्घ मौलिक ग्रंथ लिहून मराठी सारस्वताची त्यांनीं थोर सेवा केलेली आहे. मोरोपंतांच्या काव्याबद्दलचें त्यांचें वेड सुप्रसिद्ध आहे. 'मयूरभक्त पांगारकर' असें ते स्वतःला संबोधित असत. 'तुकारामा' वरील त्यांचा ग्रंथ अधिक चिकित्सक आणि मार्मिक आहे असें तज्ज्ञ मानतात. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे त्यांचे सर्व खंड प्रकाशित होऊं शकले नाहींत ही दुःखाची गोष्ट आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ आणि रामदास असे त्यांचे तीनच खंड प्रसिद्ध आहेत. हे ग्रंथ संतकवींच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक होणारे असे आहेत. त्या त्या कवींच्या काळांतील निरनिराळ्या कवींची नि काव्यांची जंत्री ह्या खंडांत बिनचूक देण्यांत आलेली आहे. ह्या ग्रंथांशिवाय लहानमोठीं अशीं त्यांनीं लिहिलेलीं किंवा संपादिलेलीं कितीतरी पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत.

पांगारकरांएवढा विस्तीर्ण लेखनसंसार निर्माण करणारे फारच थोडे लेखक महाराष्ट्रांत होऊन गेले असतील. अलीकडे त्यांनीं आत्मचरित्रात्मक असा ‘ चरित्रचंद्र ’ नामक ग्रंथ लिहिलेला होता. तोहि बराचसा मौजेचा आणि वाचनीय झालेला आहे. पांगारकरांचें लिखाण आधुनिक टीकाकारांच्या दृष्टीनें पाहिलें तर फारसें चिकित्सक आणि विश्लेषणात्मक नसे. चिकित्सापद्धतीपेक्षां श्रद्धाळू रहस्योद्ग्राही पद्धति त्यांना अधिक अभिप्रेत असे. बुद्धिवादी दृष्टिकोण असणें त्यांना शक्य नव्हतें. तथापि त्यांनीं जें जें म्हणून लिहिलें तें अत्यंत गोड भाषेंत लिहिलेलें असल्यामुळें वाचनीय झालेलें आहे. त्यांची लेखनशैली स्वतंत्र वळणाची, ठळक, बालबोध आणि प्रसादपूर्ण अशी आहे. संतवाङ्मयाच्या सतत अभ्यासानें त्यांच्या भाषेला एक प्रकारचें ओज प्राप्त झालेलें होतें. जुन्या पिढीमध्ये इतकी लालित्यपूर्ण नि पाणीदार लेखनशैली असलेला लेखक आमच्या डोळ्यांपुढें दुसरा नाही. त्यांच्या लेखणीप्रमाणेंच त्यांची वाणी अत्यंत रसाळ, ओजस्वी आणि प्रासादिक असे, किंबहुना पांगारकरांची महाराष्ट्रांतील लोकप्रियता वाढविण्यास त्यांचें प्रभावी वक्तृत्वच कारणीभूत होतें. “ अमृता-तेंही पैजा जिंके ! ” अशी त्यांची गोड आणि मधुर वाणी होती. व्याख्यान देत असतां ‘ ब्रम्हानंदीं लागली टाळी । कोण देहातें सांभाळी ’ अशी स्थिति होण्याइतके ते विषयामध्ये रंगून जात असत. बाह्य जगाची त्यांना सुतराम शुद्ध राहत नसे. कांहीं तरी दैवी शक्तीचा संचार त्यांच्या आंगांत झालेला आहे किंवा काय, असा भास होत असे. डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहत आहेत, मुखांतून एकामागून एक अभंग, ओव्या, कटाव ह्यांचा रसाळ धवधवा वाहतो आहे, खांदे एकसारखे उडत आहेत, धोतर अगदीं फिटण्याच्या वेतांत आलें आहे, तरी बुवांना त्याचा पत्ता नाही, असा तो पांगारकरी वक्तृत्वाचा भोळा-भावडा पण प्रासादिक थाट ऐकणाराच्या विस्मरणांतून कदापिहि न जाणारा असा आहे. तासन् तास हजारों श्रोते त्यांच्या व्याख्यानामध्ये तल्लीन होऊन जात, हें दृश्य मीं स्वतः डोळ्यांनीं पाहिलेलें आहे. पाठांतर ही त्यांच्या वक्तृत्वामधील यशाची किल्ली आहे. एवढें प्रचंड आणि जिवंत पाठांतर असलेला एकहि वक्ता आम्ही आमच्या आयुष्यांत पाहिलेला नाही. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत आणि भारूड, दासबोध, अनंतफंदी, रामजोशी नुसते त्यांच्या जिभेच्या टोंकावर थयथय नाचत असत. भोजनांच्या पंक्तीमधून देहभान विसरून गाणीं

म्हणत फिरण्याचा बुवांना फार नाद असे. पुण्याच्या शारदोपासक संमेलनाचे अध्यक्ष असतांना त्यांनीं भोजनप्रसंगीं ' दार उघड वया दार उघड ' किंवा ' बोवड्या गवळ्या ' चें ' कुत्ना, थमाल ले थमाल आपुल्या गाई ' हीं गाणीं म्हणून तेथें जमलेल्या सर्व साहित्यिकांना डोळावयाला लावले होते. तें दृश्य अजूनहि आमच्या डोळ्यांसमोर आहे. पांगारकर हे साहित्यिक असूनहि लक्ष्मीची त्यांच्यावर भरपूर कृपा होती. पैशाची वाण त्यांना आयुष्याच्या उत्तरार्धात तरी निदान कधींच भासलेली नाही. इंदूरचे माजी महाराज सर तुकोजीराव होळकर त्यांच्यावर बेहद ग्वेष होते. 'ज्ञानेश्वरी' सांगण्यासाठीं कांहीं वर्षे त्यांनीं बुवांना इंदूर येथें आपल्या राजवाड्यांत मोठ्या पगारावर ठेवून घेतले आणि पंचवीस हजार रुपयांची विदागी त्यांना जातांना बहाल केली. भक्तिमार्ग-प्रदीपावरहि त्यांनीं पुष्कळ पैसा मिळविला. त्यामुळे पांगारकरांनीं आपला संसार आजपर्यंत मोठ्या सुखासमाधानानें केला. अलीकडे कित्येक वर्षांपासून ते नाशिक येथें स्थायिक झाले होते. त्यामुळे त्यांचा कै. लक्ष्मीबाई टिळक, दत्तोपंत टिळक, सोपानदेव चौधरी आणि इतर आधुनिक कवींशीं संबंध आला होता आणि आधुनिक काव्याबद्दल व साहित्याबद्दल त्यांना थोडीशी दृष्टि आलेली होती. तथापि, एकंदरीत ते आधुनिक काव्याच्या विरुद्धच होते. संत-काव्य हेंच खरें, पुरोगामी काव्य आहे आणि संतांच्या मुखांतून निघालेलें अक्षर-न् अक्षर हें खरें, जिवंत आणि पुरोगामी साहित्य होय असें त्यांनीं शारदोपासक संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून सांगितले होते. आधुनिक साहित्य ' धष्टपुष्ट ' नाही आणि भोजनप्रसंगीं श्लोक म्हणून म्हणण्याजोगें एकहि आधुनिक काव्य नाही अशी त्यांची आधुनिक वाङ्मयाविरुद्ध तक्रार होती. गोविंदाग्रजांचें ' गुलाबी कोडे ' वाचून माझ्या बायकोनें जर त्या कवितेमधील पत्नीप्रमाणें फाजील प्रश्न केला असता, तर मीं तिच्या थोबाडींत मारून तिचें श्रीमुख गुलाबी केले असतें असें ते म्हणाले होते. त्यांनीं स्वतः भक्तिपर अशी थोडीशी कविता केलेली आहे. जुन्या संतकवींमध्ये कधीं कधीं आढळून येणारा आढमुठा आणि गांवढळ विनोद आपल्या काव्यांत करतांना त्यांना संकोच वाटत नसे. पाऊस कसा पडतो असें एका मुलानें आपल्या वडिलांना विचारलें, तेव्हां परमेश्वर स्वर्गांत ' लघुशंका ' करित आहे, ती पावसाच्या रूपानें जमिनीवर पडते असें वडिलांनीं उत्तर दिलें, अशी ' विनोदी ' कविता

पांगारकरांनी लिहिलेली आहे. आधुनिक तऱ्हेच्या, पोपाखाच्या आणि शिक्षणाच्या विरुद्ध ते होते. भोर येथे ‘ शंकराजी नारायणा ’ च्या पुण्यतिथीच्या वेळी विकच्छ लुगडें नेसून आलेल्या एका विदुषीवर भर सभेंत त्यांनी ताशेरा झाडला. ‘ आम्ही लिहिणें शिकलों सद्गुरुपाशीं ’ ही ओळ वेऊन पूर्वीच्या विदुषी संतस्त्रिया विनकासोठ्याचीं लुगडीं नेसत नव्हत्या अशा अर्थाचें प्रवचन करून त्यांनी त्या वेळीं सभेंत खूपच गंमत केली. वडोद्याचे वाकसकर ह्यांच्या वरीं दूधभात खाऊन नंतर बुवांनीं प्रायश्चित्त घेतलें आणि त्यामुळें खूपच वाढ निर्माण झाला, हें प्रकरण प्रसिद्धच आहे. बुवांचें हें गमतीदार स्वभाववैशिष्ट्य आणि पुगणमतवादित्व आतां केवळ त्यांची आठवण म्हणूनच आम्ही उल्लेखित आहोंत. मराठी साहित्यांत त्यांचें नांव आणि कर्तृत्व अमर आहे. संतकाव्याचा त्यांच्याएवढा ऊर्जस्वल उद्गाता आणि भक्तिसंप्रदायाचा प्रभावी प्रवक्ता आजपर्यंत दुसरा कोणी होऊन गेला नाहीं. लेखणी प्रासादिक, वाणी रसाळ, वागणें प्रेमळ, राहणी साधी आणि भोळीभावडी असें बुवासहेबांचें थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. बुवांच्या मृत्यूमुळें मराठी सारस्वताची जी मोठी हानि झाली आहे तिचें यथार्थ स्वरूप सध्यांच्या काळांतील जनतेला आकलन होणें कठीण आहे. मराठी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान त्यांना देण्यांत आलेला नाहीं ही फार दुःखाची गोष्ट आहे. विशेषतः नाशिक येथें बुवांच्या गांवीं आगामी साहित्यसंमेलन भरण्याचें ठरलें असतां बुवा हयात नसावेत हा योग हृदय व्याकुल करणारा असा आहे. वडोदें सरकारनीं त्यांचा सन्मान करावयाचें ठरविलें होतें; पण सयाजीरावमहाराजांच्या मृत्यूमुळें तो प्रसंग तहकूब झाला. बुवांचें व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या लेखनकर्तृत्वाइतकेंच आकर्षक होतें. त्यांची ती उंच आणि स्थूल शरीरयष्टि, डोक्याला कसाबसा गुंडाळलेला चावळट रुमाल, बंदाचा सैल आणि लांब अंगरखा, करवतकांठी उपरणें, अर्ध्या गुडव्यापर्यंत उचललेलें धोतर आणि पायांत जाड पुणेरी जोडा ही त्यांची मूर्ति अद्यापि डोक्यांसमोर उभी राहते ! पांगारकरांचा निरलस व्यासंग, कार्यनिष्ठा, त्यांचा प्रेमळपणा, त्यांची श्रद्धा हे गुण आधुनिक साहित्यिकांत तितक्या प्रभावानें आढळून येत नाहींत. म्हणूनच पांगारकरांची आठवण महाराष्ट्राला पुष्कळ काळपर्यंत झाल्यांवाचून राहणार नाहीं !

महाराष्ट्राला स्वातंत्र्याचा संदेश देणारा

लढवय्या पत्रकार !

अच्युतराव कोल्हटकरांना जाऊन आज तेरा वर्षे झालीं ! तेरा वर्षे म्हणजे पुरीं दहा वर्षे आणि वर आणखीन तीन वर्षे. तब्बल एक तप आणि एक वर्ष. अरेरे! इतकीं वर्षे झालीं ना अच्युतरावांना जाऊन ! बरोबरच आहे, काळाला त्याचें काय होय ? काळीज नसलेल्या दरोडेखोराप्रमाणें अच्युतरावांच्या प्राणांवर डह्या मारून तो एकसारखा लांब लांब टांगा टाकीत पुढेंच चाललेला आहे. तो कसचा थांबणार आणि मार्गें वळून पाहणार ? अच्युतरावांना जाऊन तेरा वर्षे झालीं काय किंवा तेराशें वर्षे झालीं काय, निर्दय काळाला त्यांची आठवण कशी होणार आणि दुःख तरी कसें वाटणार ? अच्युतरावांची आठवण आम्हांला. अच्युतरावांचें दुःख आम्हांला. अच्युतरावांच्या लेखणींतून कडाडणारी वीज बघून ज्यांचे डोळे दिपले, अच्युतरावांच्या वाणींतिल मेघगर्जना ऐकून ज्यांचे कान तृप्त झाले, अच्युतरावांच्या निधड्या छतीति धगधगणाऱ्या देशसेवेच्या कुंडांतल्या आगीनें ज्यांच्या जीवनांत उष्णता उत्पन्न झाली, त्या महाराष्ट्रांतल्या आम्हां कांहीं लोकांनाच काय ती अच्युतरावांची आठवण आणि अच्युतरावांचें दुःख. काळाला त्याचें काय होय ? म्हणूनच अच्युतरावांना जाऊन तेरा वर्षे लोटलीं ही जाणीव होतांच आमच्या डोळ्यांत एकदम अश्रू उभे राहतात आणि मस्तक क्षणभर सुन्न होतें. तेरा वर्षे झालीं तरी मूर्तिमंत चैतन्याप्रमाणें एकसारखी नाचणारी ती अच्युतरावांची हंसतमुख आकृति डोळ्यांपुढून पुसली जात नाही. तेरा वर्षे झालीं तरी अच्युतरावांच्या लेखणीचा कैफ जो एकदां डोक्यामध्ये चढून बसलेला आहे तो उतरत नाही, किंवा त्यांच्या प्रतिभाशाली रसवंतीच्या, कानांमधून निनादणाऱ्या गोड गोड ललकाऱ्या अजून विरत नाहीति.

त्यांच्यासारखे तेच

अच्युतरावांना ज्यांनीं पाहिलें ते धन्य होत. अच्युतरावांना ज्यांनीं ऐकलें ते धन्य होत. अच्युतरावांचा 'संदेश' ज्यांनीं रोजच्या रोज वाचला त्यांच्या

धन्यतेला तर पारावारच नाही. आम्ही अच्युतरावांना पाहिले, ऐकले आणि त्यांनी लिहिलेले अक्षरन् अक्षर वाचले-नव्हे त्या त्या वेळीं तें घटाघटा पिऊन टाकले. आम्ही त्रिवार धन्य आहोत ! अच्युतरावांची मूर्ति ज्यांना पहावयाला मिळाली नाही, अच्युतरावांची तेजस्वी वाणी ज्यांना ऐकावयाला मिळाली नाही, ते खरोखरीच अभागी होत. ते खरोखरीच दुर्दैवी होत. अच्युतरावांसारखी विभूति शतकामध्ये एकादीच जन्माला येते. अच्युतरावांसारखा खंदा लेखणीचा लेखक आणि फड्या वाणीचा वक्ता लाखांमधून एकादाच निर्माण होऊं शकतो. मागील शंभर वर्षांत या महाराष्ट्रांत डोंगराएवढ्या बुद्धीचीं आणि पहाडाएवढ्या पराक्रमाचीं अनेक माणसें होऊन गेलीं. आजच्या उद्यांच्या या महाराष्ट्रांत फिरून अशीं माणसें पहायला देखील मिळायचीं नाहीत अशी भीति वाटते; मग अच्युतरावांसारखा अलौकिक माणूस पुन्हां चारदोन शतकांत अवतीर्ण होण्याची तर गोष्टच बोलायला नको. कारण अच्युतरावांचें सारेंच विलक्षण आणि अद्भुत होतें. अच्युतरावांची कोणाशीं तुलना करावयाची झाली तर ती त्यांच्या स्वतःशींच करावी लागेल. महाराष्ट्रांत पुन्हां अनेक अद्वितीय विभूति निर्माण होऊं शकतील. पण, फिरून अच्युतरावांसारखा माणूस जन्माला येणें कठीण-खरोखरच कठीण.

कारण अच्युतराव म्हणजे सामान्य माणसांच्या जगामध्ये वावरणारी एक असामान्य व्यक्ति होती. आणि अच्युतराव म्हणजे सामान्य माणसांच्या जगाला धाब्यावर बसविणारी एक बेछूट शक्ति होती. अच्युतराव म्हणजे आकाशांतून पृथ्वीवर सांडलेली एक विक्षिप्त वल्ली होती. अच्युतराव म्हणजे ग्रहगोलांच्या घोळक्यांतून पृथ्वीवर उनाडत आलेला एक तेजस्वी धूमकेतु होता. तुमच्या आमच्या आयुष्याला लागू पडणारे नियम आणि कायदे अच्युतरावांच्या बाबतींत सब्र झूट होते ! समाजाच्या कोणत्याहि बंधाऱ्यांनीं किंवा धरणांनीं न अडविला जाणारा असा अच्युतराव म्हणजे एक महापूर होता. अच्युतराव म्हणजे एक लोंढा, अच्युतराव म्हणजे एक धबधबा, अच्युतराव म्हणजे एक तुफान वादळ, अच्युतराव म्हणजे एक बेफाम वणवा, अच्युतराव म्हणजे सदैव जागा अनलेला एक ज्वलन्त ज्वालामुखी. अच्युतराव चालूं लागले कीं, सारा समाज हादरून जायचा. अच्युतराव लिहूं लागले कीं, हजारों लोक मोहून जायचे. अच्युतराव बोलूं लागले कीं, शेंकडों लोक वाहून जायचे.

लेखनी पराक्रमाचा कुतुबमिनार

अच्युतरावांची लेखणी म्हणजे एक यक्षिणीची कांडी होती. अच्युतरावांची लेखणी म्हणजे एक जादू होती. अच्युतरावांची लेखणी म्हणजे एक किमया होती. अच्युतरावांच्या लेखणीने जे जे पराक्रम केले, जे जे चमत्कार दाखविले आणि जे जे रंग खेळले, ते ते कोणत्याहि वीराच्या तरवारीने किंवा तिरंदाजाच्या शरसंधानाने अथवा चित्रकाराच्या कुंचलीने केले नाहीत किंवा खेळले नाहीत. लेखणी म्हणजे अच्युतरावांच्या हातची एक लीला होती. लेखणी म्हणजे अच्युतरावांच्या करांगुलीची एक क्रीडा होती. अच्युतरावांची लेखणी एकदां चालू लागली, अच्युतरावांची लेखणी एकदां बोलू लागली म्हणजे हिमालयाच्या कड्यावरून वेगाने फेसाळणाऱ्या गंगेच्या ओघाप्रमाणे साक्षात् देवी सरस्वती त्यांच्या मागून धावू लागायची, त्यांच्या लेखणीमधून वाहू लागायची किंवा त्यांच्या लेखनाला जर गोलंदाजीची उपमा दिली तर त्यांची लेखणी म्हणजे एक महाकाळी तोफच होती असे म्हणावे लागेल. अच्युतरावांनी ही आपल्या लेखणीची तोफ एकदां डागली की, एकामागून एक हजारों शब्दांचे, वाक्यांचे आणि टप्प्यांचे रसरशीत गोळे एकसारखे धडाडत जावयाचे. लिहिण्याची बैठक घालून वीरासारखे अच्युतराव एकदां बसले आणि त्यांच्या लेखणीची घोडदौड एकदां सुरू झाली की, एक वेळ एकादा डोंगर तळापासून हलवतां आला असता, किंवा एकादी पंजाब मेल थांबवितां आली असती; पण त्यांच्या मांडीचे आसन कधीहि कोणाला ढळवतां आले नसते की त्यांच्या लेखणीचा झपाटा कधीहि कोणाला अडवितां आला नसता. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर आपल्या 'संदेश' पत्राचा जो प्रचंड 'लोकमान्यमय विशेष अंक' त्यांनी एका बैठकीत आणि एका टाकांत लिहून काढला तो एकाद्या कुतुबमिनाराप्रमाणे त्यांच्या लेखनिक परक्रमाची साक्ष देऊ शकेल.

उदात्त रसाचा उत्तुंग हिमालय

अच्युतरावांची बुद्धि म्हणजे प्रतिभेचा अहोरात्र खळखळणारा एक जिवंत झराच होता. या झऱ्याला पाण्याचा तुटवडा असा कधीच माहित नव्हता. उन्हा असो, पावसाळा असो किंवा हिवाळा असो; या झऱ्यांतून विचारांचीं वृक्षे आणि भावनांचे फवारे एकसारखे उचंबळत रहावयाचे. साहित्यांतल्या

कोणताहि एक रस नव्हता, लेखनामधला असा कोणताहि एक प्रकार नव्हता कीं, जो अच्युतरावांना शरण नव्हता. हिंदुधर्मावर किंवा साधुसंतांवर अच्युतराव लिहू लागले कीं, डोक्यावर साक्षात् भागीरथीचा प्रवाह सांडतो आहे असें वाटावयाचें. महाराष्ट्राच्या मावळलेल्या स्वराज्याचे, छत्रपति शिवाजी महाराजांचे किंवा मराठ्यांच्या पराक्रमाचे पोवाडे अच्युतराव गाऊं लागले कीं, ऐकणारांच्या शरीरांतिल नसानसांमधलें रक्त उसळ्या मारूं लागायचें. लोकमान्य टिळकांचें संकीर्तन अच्युतराव करूं लागले म्हणजे उदात्त रसाचा उत्तुंग हिमालयच वाचकांच्या डोळ्यांसमोर उभा रहावयाचा. स्वातंत्र्याच्या भूपाळ्या अच्युतरावांची रसवंती आळवूं लागली म्हणजे जगांतिल पारतंत्र्याचा काळोख नाहीसा होऊन उद्यांच्या क्षितिजावर स्वातंत्र्याची पहांटच फटफटते आहे किंवा काय असा ऐकणारांना भास होत असे. 'मराठी काव्याची प्रभात वर्णन करितांना किंवा मराठी लावणीकार यांचा गौरव गातांना अच्युतरावांची लेखणी जितकी रंगून जाई, तितकीच 'शेवटली वेल सुकली' म्हणून शेवटच्या बाजीरावांच्या कान्येच्या निधनावर अश्रुसिंचन करतांना पाशवी बलात्काराला बळी पडलेल्या अनाथ जिजाला 'जिजा, तूं कां रडतेस?' म्हणून परोपरीनें समजावतांना त्यांच्या लेखणींतून कारुण्यरसाचे पाट वाहूं लागत. हास्यरस तर मारुतीप्रमाणें हात जोडून त्यांच्यापुढें सदैव उभा असे. किंबहुना श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांपेक्षांहि अधिक सामर्थ्यवान् विनोदाची सिद्धि अच्युतराव कोल्हटकरांना प्राप्त झालेली होती. विनोद हा अच्युतरावांच्या लेखनाचा स्थायीभाव होता असें म्हटलें तरी चालेल. अच्युतरावांच्या प्रत्येक शब्दाशब्दावर आणि वाक्यावाक्यावर विनोदाचें गुलाबपाणी शिंपडलेलें असे. अच्युतरावांच्या विनोदाचा झपाटा एकदां सुरू झाला कीं पळतां पळतां शत्रु आणि हंसतां हंसतां मित्र बेजार होऊन जात. त्यांच्या विनोदांमधिल लक्षणा आणि उपरोध तर काळजाला चिमटा घेणारे होते. 'माधवाश्रमांत शिवाजी' किंवा 'बोंबाबोंब' हे त्यांच्या उपरोधी विनोदाचे दोन तेजस्वी नमुने होत. लिहावयाचें असें अच्युतरावांनीं कांहींहि बाकी ठेवलें नाहीं. अच्युतरावांनीं वर्तमानपत्राचे तर हजारों स्तंभच्या स्तंभ लिहिले आणि इतकेंहि करून अच्युतरावांनीं नाटकें लिहिलीं, कादंबऱ्या लिहिल्या, लघुकथा लिहिल्या, पोवाडे हादरुणें काव्यें लिहिलीं, आणि वेदांचीं भाषांतरेंहि करून टाकलीं. एवढें विश्व अच्युतरावांनीं लिहिलें; पण तें केवळ लिहावयाचें म्हणून लिहिलें नाहीं तर

लोकांनीं तें वाचावें म्हणून लिहिलें. लिखाणाचे भारे लिहून काढणारे लेखक. महाराष्ट्रांत काय कमी होऊन गेले? पण त्यांचा काय उपयोग? लोकांनीं लांबून देखील त्यांच्याकडे पाहिलें नाही. पण अच्युतरावांचें मात्र तसें झालें नाही. अच्युतरावांनीं लिहिलेलें अक्षरन् अक्षर महाराष्ट्रानें वाचलें. नुसतें असें तसें वाचलें नाही पण अगदीं मिटक्या मारीत वाचलें. कारण अच्युतरावांचा एक एक शब्द किंवा एक एक वाक्य म्हणजे घणाचा घाव होता. अच्युतराव लिहूं लागले म्हणजे तें न वाचणें अशक्य होतें. अगदीं निरक्षर माणसालाहि साक्षर होऊन तें वाचण्याची इच्छा उत्पन्न होत असे; मग इतरांची तर गोष्टच कशाला?

थोरपेक्षां थोर—थोराहून पोर

अच्युतराव जसें लिहीत तसें बोलत. किंवा असेंहि पाहिजे तर आपण म्हणूं कीं, ते जसें बोलत तसेंच लिहीत. त्यांच्या लिखाणावर लोक जसे तुटून पडत तसेच त्यांच्या व्याख्यानासाठीं हपापलेल्या श्रोत्यांचे थवेच्या थवे जमत. अच्युतरावांचें व्याख्यान म्हणजे वीररसाची किंवा विनोदाची भरपूर मेजवानी असे. एकाद्या धवधव्याप्रमाणें वक्तृत्वाचा प्रवाह तासन् तास त्यांच्या वाणीमधून धवधव वहात असे, आणि त्या प्रवाहांत भान विसरून श्रोते कोठल्या कोठें वहात जात, त्याचा व्याख्यान संपेपर्यंत कोणालाहि पत्ता लागत नसे. खडा आवाज आणि आकर्षक आकृति या दोन गोष्टींची अच्युतरावांना अतिशयच अनुकूलता होती. अच्युतरावांची सभा म्हणजे आनंद, हर्ष, किंकाळ्या, टाळ्या यांचा प्रचंड उरूसच असे. सभास्थानीं अच्युतराव नुसते प्रगट झाले कीं सभा नाचायला लागायची—सभा खदखदायला लागायची आणि मग विशांत हात घालून व्यासपीठावर एकाद्या वाधाप्रमाणें ते संचार करूं लागले आणि श्रोत्यांकडे बघून वीरश्रीच्या गर्जना करूं लागले कीं, श्रोत्यांच्या अंगावर कांटा उभारहात असे. श्रोत्यांच्या भावना काळजापर्यंत कशा आणि केव्हां पिरगाळीत न्यावयाच्या आणि कोणत्या वेळीं श्रोत्यांना गुदगुल्या करून त्यांचे 'मुडदे' पाडावयाचे ही कला अच्युतरावांना स्वभावतःच अवगत होती. रंगभूमीवरील गणपतराव जोशींचें काम आणि व्यासपीठावरील अच्युतराव कोल्हटकरांचें व्याख्यान ज्यानें ऐकलें नसेल, ज्यानें पाहिलें नसेल, तो खरोखरच अभागी, तो खरोखरच कपाळकरंटा.

बंड, पुंड, आणि गुंड

अच्युतराव जेवढे मोठे होते, जेवढे थोर होते, जेवढे श्रेष्ठ होते, तेवढेच ते विक्षिप्त आणि माथेफिरूही होते. एकदां त्यांचा डोक्यांत वारें शिरलें, कीं ब्रह्म-देवाच्या बापालाहि ते ऐकणारे नव्हते; तर मग स्वतःच्या बापाचें ते कोठून ऐकणार ? राजकीय मतभेदावरून भडकून जाऊन ज्यांनीं स्वतःच्या नांवामधलें जन्मदात्या पित्याचें नांव पुसून टाकलें आणि त्या जागीं चुलत्याचें नांव घातलें. त्यांच्या विक्षिप्तपणाचें वर्णन आणखि तें काय करायचें ? बापानें मुलाला दत्तक घेणें ही गोष्ट नेहमींच्याच रिवाजांतली आहे. पण बापाला दत्तक घेणारा हा मुलगा हिंदूसमाजांत तरी पहिलाच असावा असें वाटतें. जन्मदात्या बापा-विरुद्ध अच्युतरावांनीं जें बंड पुकारलें तेंच त्यांनीं आपलें राजकीय पिते लो. टिळक यांच्याहि विरुद्ध शेवटीं पुकारलें. ज्या देवाला फुलांची लाखोली वाहतां वाहतां अच्युतरावांचा जन्म गेला, त्याच देवाला शेवटीं शिव्यांची लाखोली वाहण्यासाठीं अच्युतरावांना पुढें यावें लागलें. तथापि, लोकमान्य बाळंतीण झाले ! असे उद्गार काढण्यापर्यंत उन्मत्त आणि अमर्याद झालेली अच्युतरावांची लेखणी लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर मात्र 'संदेश' चीं पानेंच्या पानें धाय मोकळून रडूं लागलीं ! थोरापेक्षांही थोर असलेले अच्युतराव कधीं थोरापेक्षांही पोर होत, म्हणूनच लोक त्यांना विक्षिप्त म्हणत. अच्युतराव 'बंड' होते तसे ते पुंड होते आणि गुंडाहि होते. ज्या फंडगुंडांचें कांडांत बाह्या मार्गें सारून अच्युतरावांनीं मोठ्या हिररीनें काढलें, त्या फंडगुंडांना लाजविण्या-इतकी गुंडगिरी खुद्द अच्युतरावांच्याहि अंगामध्यें होती. या त्यांच्या गुंडगिरी-मुळेंच त्यांनीं हातीं घेतलेल्या प्रत्येक उद्योगाची आर्थिक दृष्ट्या वाताहत झाली आणि शेवटीं दिवाणी तुरुंगांत जाऊन बसण्याची त्यांना पाळी आली. पण, त्याचीहि त्यांनीं कधीं पर्वा केली नाही ! राजकीय तुरुंगांत जातांना ते ज्या ऐदीनें गेले, त्याच मिजाशीनें ते दिवाणी तुरुंगांतहि जाऊन बसले ! अशा तऱ्हेनें अच्युतरावांच्या अंगांतले दोष त्यांच्या गुणांएवढेच ढोवळ असले, तरी एक गोष्ट मात्र मान्य करावयास पाहिजे; आणि ती ही कीं, अच्युतराव हे भ्याड नव्हते. अच्युतराव निधड्या छातीचे मर्द होते. सिंहाच्या गुहेत जाऊन त्याची दाढी दोन्ही हातांनीं गद्गद् हलवण्याएवढी मस्ती आणि

हिंमत त्यांच्या अंगांत होती. टिळकांवर केलेल्या शिवीगाळीमुळे चिडलेले शेंकडों लोक अच्युतरावांना मारण्यासाठी जेव्हां त्यांच्या अंगावर धांवून गेले तेव्हां मार्गे वळून “या, मारा; एकट्या असहाय्य माणसावर शेंकडों लोक हल्ला करताहेत हा पराक्रम जगाच्या इतिहासांत एकदां रुजू होऊं या !” असा जेव्हां अच्युतरावांनीं भुभुःकार केला तेव्हां त्या जमावांतील मी. मी म्हणणारे मर्द शेंपट्या घालून मागच्या मार्गे पसार झाले.

अच्युतरावांनीं अनेक वर्तमानपत्रें काढलीं आणि अनेक बुडविलीं हें खरें. अच्युतरावांनीं बहुजनसमाजाला प्रथम वृत्तपत्रें वाचायला शिकविलें आणि टिळकांच्या राजकीय शिकवणुकीचा तेल्यातांबोळ्यांपर्यंत प्रसार केला हेंहि खरें. पण अच्युतरावांच्या आयुष्याचें तें कांहीं मर्म नव्हे. अच्युतराव हे स्वातंत्र्याचे खरे भाट होते. स्वातंत्र्याचें अच्युतरावांना वेड लागून राहिलेलें होतें. पारतंत्र्याचा आणि गुलामगिरीचा निःपात होऊन देशांतील चाळीस कोटी जनता स्वतंत्र व्हावी म्हणून अच्युतरावांचा आत्मा रात्रंदिवस तळमळत होता. अच्युतरावांचें प्रत्येक लिखाण स्वातंत्र्याच्या जयजयकारानें दुमदुमतें आहे. ‘स्वातंत्र्याचा प्रथम उच्चार मीं केला’ असें सावरकर आज सांगत आहेत. खरेंहि असेल तें; पण अच्युतराव मात्र स्वातंत्र्याचा एकदांच उच्चार करून थांबले नाहींत. आपल्या प्रत्येक निश्वासाबरोबर त्यांनीं जनतेमध्ये स्वातंत्र्याचाच प्रसार केला. “राज्यकर्त्यांनो, तुम्ही आपल्या तोफा आणवा नाहीं तर बंदुका आणवा, मी तुम्हांस भिणार नाहीं. अधिकाऱ्यांनो, तुरुंगाचे दरवाजे खोला नाहीं तर पायांत लोखंडी बेड्या घाला, मी तुम्हांला भिणार नाहीं. मी स्वातंत्र्याचा शिपाई गडी आहे. जिव्हेतून शेवटचें अस्पष्ट वाक्य निवेपर्यंत मी देशबांधवांना स्वातंत्र्याचाच उपदेश करीन ” असें म्हणतच अच्युतरावांनीं आपला देह ठेवला.

ज्वलन्त देशभक्ताला पुनश्च वंदन

स्वातंत्र्याच्या इतकेंच अच्युतरावांना हिंदुधर्माचेंहि वेड होतें. सर्व जगभर हिंदुधर्माचा प्रसार व्हावा असें त्यांना वाटे. पण हिंदुधर्माविषयींच्या त्यांच्या कल्पना आजच्या ‘हिंदुत्वनिष्ठा’ च्या धर्माविषयक कल्पनांप्रमाणें मूर्खपणाच्या किंवा वेडगळपणाच्या नव्हत्या. हिंदुधर्म म्हणजे स्वातंत्र्य; अगदीं पूर्ण

स्वातंत्र्य अशीच त्यांची हिंदुधर्माची व्याख्या होती. त्यांच्या हिंदुधर्मावरील प्रेमामध्ये अन्यधर्मीयांचा तिरस्कार करणे किंवा पूर्वीच्या अन्यायांबद्दल त्यांच्यावर सूड घेणे या द्वेषमूलक कल्पनांचा अंश देखील नव्हता. धर्मसहिष्णुता आणि मतस्वातंत्र्य हीच हिंदुधर्माची खरी लक्षणे आहेत असे अच्युतरावांचे स्पष्ट मत होते. अच्युतरावांचे हिंदुधर्मावर जेवढे प्रेम होते, अच्युतरावांचे स्वातंत्र्यावर जेवढे प्रेम होते, अच्युतरावांचे लोकमान्य टिळकांवर जेवढे प्रेम होते, तेवढेच महात्मा गांधींवरहि अच्युतरावांचे जबरदस्त प्रेम होते, हे आजकालच्या हिंदुसभावाल्यांनी नट लक्षांत ठेवावे.

“ हिंदुस्थानास स्वतंत्र करण्याकरिता महात्मा गांधींनी जन्म घेतलेला आहे. हिंदुस्थानास स्वतंत्र करण्याकरिता महात्मा गांधी हिंदुभूमीत आले आहेत, ” असाच महात्माजींचा जयजयकार अच्युतराव नेहमी करित आले. लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांचे जीवनकार्य एकमेकांना पूरक आहे असे अच्युतरावांचे ठाम मत होते.

“ जेथे टिळकांचा मार्ग तेथेच गांधींचा मार्ग सुरू होतो. गांधी हे टिळकांच्या रत्नरेषेचे दीर्घाकरण आहे. गांधी हे राजकारणांतलि थकलेल्यांचा उत्साह आहेत, निराशेची आशा आहेत, निरुपायाचे सदुपाय आहेत. ”

असे अच्युतरावांनी गर्जन सांगितलेले आहे, ते महात्मा गांधींचा द्वेष करणाऱ्या मूर्ख हिंदुमहासभावाल्यांनी ध्यानांत घरावे आणि आपले डोळे उघडावेत. स्वातंत्र्याच्या प्रेमासाठी आपल्या सर्वस्वाचा आणि संसाराचा होम करून आजन्म फकिरीपेशा पत्करणाऱ्या या प्रतिभाशाली, ज्वलन्त आणि विक्षिप्त देशभक्ताला आणि निधड्या छातीच्या लढवऱ्याला आमचे पुनश्च वंदन असो.

पुण्याचा तेजस्वी ब्राह्मण—प्रो. दत्तो वामन पोतदार

पुण्यांत ब्राह्मण नाहीत अशी घोषणा श्री. पुरुषोत्तम मंगेश लाड ह्यांनीं करून पुण्यपत्तनस्थ ब्रह्मवृंदाला धरणीकंपाचा धक्का दिलेला आहे. विद्येचे उपासक, विद्येचे व्यासंगी, अहर्निश आणि आमरण ज्ञानसाधनाच्या पवित्र कार्याला ज्यांनीं वाहून घेतलेले आहे; चिंतन, मनन आणि संशोधन ह्यांच्यासाठी ज्यांनीं आपल्या व्यावहारिक जीविताचा होम केलेला आहे, अशाच विभूतींना ब्राह्मण्याची पदवी प्राप्त होऊं शकते. आईबाप ब्राह्मण म्हणून मुलगा ब्राह्मण ही समजूत आजच्या घटकेला तरी आईबाप डॉक्टर म्हणून मुलगा जन्मतःच डॉक्टर, आईबाप मास्तर म्हणून मुलगा मास्तर, आईबाप शिंपी म्हणून मुलगा शिंपी, या समीकरणांइतकीच हास्यास्पद आहे लाडांनीं केलेल्या ब्राह्मण्याच्या व्याख्येच्या चौकटींत बसण्यास लायक असे फारच थोडे ब्राह्मण महाराष्ट्रांत सांपडतील. मग पुण्यांत ते कितीसे सांपडणार ! एवंगुणविशिष्ट पुण्यांतिल ब्राह्मणांची नामावळी आठवण्यासाठीं डोक्याला हात लावतांक्षणींच पहिलें नांव प्रामुख्यानें डोक्यांसमोर जें येतें तें म्हणजे राजवाडे होय. अर्थात् हे राजवाडे म्हणजे डोक्याचें क्षौर करून आणि वर ' लाल शालजोडी जर-तारी ' गुंडाळून आपल्या अग्निक्षेत्रांतील विझलेला विस्तव फुगीर गालांनीं फुंकीत बसणारे आहिताग्नी राजवाडे नसून, ज्यांच्या बयाला ऐशीं वर्षे पुरीं होऊन गेलीं आहेत, ज्यांचे चर्मचक्षू अंध झालेले आहेत तरी वैदिक वाङ्मयाच्या ज्यांच्या दीर्घ तपश्चर्येंत एका क्षणाचाहि खण्ड पडलेला नाही आणि सर रामकृष्ण भांडारकर ह्यांच्यानंतर महाराष्ट्राचे महर्षि म्हणून ज्यांना खरोखरच संबोधतां येईल ते प्रो. वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे हे होत ! ' हॅम्लेट ' नाटकांतील भाषा वापरून म्हणावयाचें झाल्यास असें म्हणतां येईल कीं, कुणीकडे हे राजवाडे आणि कुणीकडे ते राजवाडे ! महर्षि राज-

वाडे ह्यांच्यानंतर निदान माझ्यासारख्या 'ब्राह्मणेतरा' च्या डोळ्यांसमोर दुसऱ्या तेजस्वी ब्राह्मणाचें नांव उभें राहतें तें म्हणजे प्रोफेसर दत्तो वामन पोतदार यांचें !

सुरेख संगम किती !

दत्तोपंत म्हणजे जुनें आणि नवें यांचा मोठा हृदयंगम संगम आहे ! जुन्याचा भरीवपणा आणि नव्याची लकाकी, जुन्याचा पौष्टिकपणा आणि नव्याची लज्जत, जुन्याचा सुगंध आणि नव्याचा सुरंग, जुन्याचें गांभीर्य आणि नव्याचें लालित्य, जुन्याचें सोनें आणि नव्याची नकशी ह्यांचा नयनमनोहर समन्वय म्हणजे दत्तोपंत ! दत्तोपंतांइतका शुचिर्भूत आणि प्रसन्न मुद्रेचा ब्राह्मण संबंध महाराष्ट्रांत आढळून यावयाचा नाही ! मात्र त्यांच्या शुचिर्भूतपणामार्गे सनातनी रूढीचा ढोंगीपणा नाही कीं त्यांच्या प्रसन्नतेमार्गे आधुनिकत्वाचा उथळ छचोरपणा नाही ! म्हणूनच दत्तोपंतांच्या सनातनी आकाराबद्दल आणि आचाराबद्दल तिरस्कार वाटत नाही; किंवा त्यांच्या कल्पनेच्या आणि धडाडीच्या पुरोगामित्वाबद्दल भयहि वाटत नाही ! शिवाय दत्तोपंतांचें जें 'सनातनी'त्व आहे तें देखील इतकें आधुनिक आणि बुद्धिवादावर आधारलेलें आहे, कीं त्यांच्या जीर्णत्वाची शंकाहि कोणाला यावयाची नाही ! दत्तोपंत डोक्याला रुमाल बांधतात, गळ्याभोंवतीं उपरणें लपेटतात, अंगांत गळेबंद शेरवानी घालतात-पण त्यांतहि त्यांची 'दत्तोपंती' फॅशन आहे. रुमाल बांधणारीं आणि उपरणीं गुंडाळणारीं शेंकडों 'पात्रें' पुण्यांतून वावरतांना दिसून येतात, पण रुमालाच्या आणि उपरण्याच्या पिढीजात वावळटपणावर आधुनिकत्वाची 'इस्त्री' फिरवून त्यांत एक प्रकारची ऐट आणि ठाकठिकी केवळ दत्तोपंतांनी उत्पन्न केलेली आहे ! दत्तोपंत डोक्याची हजामत करतात-गोटा करतात आणि त्यांचें बुद्धिमान् गंडस्थळ आणि भालप्रदेश हा नेहमीं चंदनानें चर्चिलेला असतो; आणि त्या चंदनाच्या सुवासांत त्यांच्या बुद्धीचा सुवास मिसळला जातो; त्यामुळे त्यांच्या भोंवतालचें वातावरण सदैव सुगंधमयच असतें ! पण त्यांच्या कपाळाला आणि डोक्याला फांसलेलें गंध हें खऱ्याखुऱ्या चंदनाचें असतें. देवघरांत सांठविलेल्या सनातनी गंधगोळ्यांचें नसतें ! तुम्ही जर त्यांना त्याबद्दल विचारलें तर 'चटकन् त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण स्मितासह ते

सांगतील, “—म्हणजे—अहो, चंदन हें Anti-sceptic आहे—आरोग्यासाठीं म्हणून मी तें लावतो, उगीच लावायचें म्हणून नव्हे !”

बॅगमध्ये सोंवळें-भांडें

भर वारा वाजतां दत्तोपंत उन्हांतून जातांना दिसले आणि त्यांच्या हातांत जर खाकी रंगाची एखादी कल्याण बॅग दिसली तर त्या ‘बॅग’ मध्ये काय असेल अशी तुमची कल्पना आहे ? आश्चर्याने थक व्हाल, मीं जर तुम्हांला सांगितलें आंत काय आहे तें तर ! त्या कल्याण बॅगमध्ये दत्तोपंतांचें ‘सोंवळें-भांडें’ तुम्हांला आढळून येईल—अन् दत्तोपंत कुठल्या तरी मित्राच्या घरच्या लग्नसमारंभांतील शेवटची पंगत गांठायला चाललेले असतील ! कल्याण बॅगमधून सोंवळें-भांडें नेणारा दत्तोपंतांखेरीज दुसरा आधुनिक सनातनी कोणीहि आढळणार नाही ! जुन्यांतल्या ज्या गोष्टी राखण्यासारख्या आहेत त्या दत्तोपंत निश्चित राखतील; पण त्यांचा निष्कारण बकंवा करणार नाहीत, किंवा दुसऱ्याच्या सुधारकी बाडगेपणामुळे आपला सोंवळेपणा विटाळण्याची तक्रार ते कधीहि करणार नाहीत. कृष्णराव मराठे जर पंगतला जेवायला बसले तर काटकोन करून बसतील, निदान पाण्याची एक रेघ तरी शेजाऱ्यामध्ये आणि स्वतःमध्ये शिंपडल्याखेरीज ते राहणार नाहीत; जेवण्यास श्रीखंड-पुरीचा बेत असला तर स्वतःला एकादशी किंवा एखादा ‘वार’ असल्याचा बहाणा करून इतरांपेक्षां निराळे खाद्य-पदार्थ मागवतील; पण दत्तोपंतांमध्ये हें ढोंग आढळावयाचें नाही. ते पितांबर नेसून पाटलोणवाल्याच्या शेजारी बसतील ! शेजारचा माणूस मटणाचा रसंसां ओरपीत असला तरी दत्तोपंत निःसंकोचपणें आपल्या कढीचे भुरके घेत असतांना तुम्हांला दिसतील. आपल्या मतभेदामुळे किंवा आचारभेदामुळे दुसऱ्याला संकोच वाटेल किंवा अडचण उत्पन्न होईल असें दत्तोपंतांच्या हातून केव्हांहि घडणार नाही.

नैष्ठिक ब्रह्मचारी

दत्तोपंत ब्रह्मचारी आहेत ! अगदीं नैष्ठिक ब्रह्मचारी आहेत ! त्यांच्या ब्रह्मचर्याबद्दल संशय येणार नाही ! पण इतर धंदेवाईक ब्रह्मचाऱ्यांप्रमाणें त्यांनीं आपल्या ब्रह्मचर्याचें प्रदर्शन किंवा स्तोम कधीहि केलेलें नाही; किंवा आपण

आयुष्यांत कांहीं तरी अपूर्व साधलें आहे असा अभिमानहि त्यांच्या अंगांत उत्पन्न झालेला नाही. कारण ब्रह्मचर्याकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन अगदीं व्यावहारिक आणि कोणालाहि पटण्यासारखा आहे. “माझ्यापुढें इतकीं महत्त्वाचीं कामें आहेत कीं लग्नाचा विचार करायला मला वेळच नाही !” हे त्यांचें अविवाहित राहण्याचें समर्थन कोणालाहि पटण्यासारखें आहे. आणि खरोखरच त्यांनीं गेलीं अडीच तर्पे अंगावर वेतलेले कामाचे अजस्र डोंगर बघितले, म्हणजे खरोखरच त्यांच्या डोक्यांत लग्नाचा विचार चुकून देखील येणें शक्य नाही अशी कोणाचीहि खात्री होईल. मी पुष्कळ वेळां विनोदानें स्वतःशींच म्हणत असतो, कीं खरोखरच दत्तोपंतांचें लग्न ठरलें असतें तर त्यांच्या कामाच्या गर्दीमुळें स्वतःच्या लग्नालाहि हजर रहायला त्यांना वेळ मिळाला असता कीं काय याची शंका आहे ! त्यांनीं भटजीला असें निश्चित सांगितलें असतें कीं, ‘हें पहा, आज आमच्या भारत इतिहास-संशोधक-मंडळाचा वार्षिक उत्सव आहे. मला वेळेवर यावयाला मिळायचें नाही. तुम्ही आपलें तुमचें मंततंत्र काय तें उरकून टाका, मी शेवटच्या घटकेला येईन ! अन् नाहीच आलों तर संध्याकाळीं तरी येईन !’ सगळ्यांत महत्त्वाची गोष्ट सांगायची म्हणजे ही कीं, दत्तोपंत ब्रह्मचारी असले तरी स्त्रीपुरुषमिश्रित समाजांत मिसळतांना त्यांना ‘कसेसे’च वाटत असल्याचें कधींहि दिसून येत नाही, इतक्या मोकळेपणानें आणि आनंदानें स्त्रियांशीं ते बोलूं शकतात. इतर ब्रह्मचाऱ्यांची स्त्रियांशीं बोलतांना जी तिरपीट होते, विशेषतः डोळ्याला डोळा भिडतांना त्यांची जी धांदल होत ती लक्षांत घेतां दत्तोपंतांच्या या सम-शीतोष्ण वृत्तीबद्दल कौतुक वाटतें. तसेंच त्यांच्या ब्रह्मचर्यामुळें त्यांच्या सांसारिक प्रेमालाहि मुरड बसलेली नाही. त्यांच्या धाकट्या बंधूंच्या मुलाला-‘टोम्या’ ला-अंगाखांद्यावर खेळवतांना दत्तोपंतांना पाहिलें म्हणजे कोणत्याहि प्रेमळ पित्याच्या वात्सल्यापेक्षां त्यांचें अपत्यप्रेम कांकणभर जास्तच आहे असें आढळून येईल.

आल्हाददायक मूर्ति

दत्तोपंत म्हणजे शुचिर्भूतता, प्रसन्नता आणि समाधान यांची अत्यंत आल्हाददायक मूर्ति ! दत्तोपंतांच्या चेहेऱ्यावर मालीन्य, औदासीन्य आणि

थकवा औषधाला देखिलि कधीं सांपडावयाचा नाही. केव्हांहि तुम्ही त्यांच्याकडे जा, मुद्देवर प्रसाद नुसता नाचतो आहे—कधीं कंटाळा नाही—आळस नाही—आजार तर नाहीच नाही ! दत्तोपंत आजारी पडल्याचें मीं कधीं पाहिलें नाही—किंवा ऐकलें नाही ! पडसें, खोकला, पोटदुखी असल्या मामुली तक्रारींनीं त्यांना कधीं तकलीफ दिल्याचें मला कधीं दिसलें नाही. केव्हांहि अगदीं सकाळीं जा; स्वच्छ आंघोळ करून, धावळीचें जाकीट घातलेली, डोक्याला गंध फासलेली, अशी प्रसन्नमुख मूर्ति तुम्हांला आढळून येईल—कदाचित् पावलोणी, टोमाटोची अत्यंत आधुनिक अशी 'ब्रेकफस्ट' घेतांना तुम्हांला स्वारी दिसेल !

फडकेगिरीचा धुव्वा उडविणारे दत्तोपंत !

दत्तोपंत म्हणजे गडबड आणि बडबड ! त्यांच्या तोंडाची टकळी एकसारखी अत्यंत सफाईनें चाललेली असते ! महाराष्ट्रांत त्यांच्याइतका बडबड्या (चांगल्या अर्थानें मी हा शब्द वापरतो आहे !) गृहस्थ मीं पाहिला नाही. एकसारखे अहर्निश आपले बोलताहेत ! शब्दांच्या पलटणी हात जोडून त्यांच्यापुढें खड्या आहेत. भाषेचें वैपुल्य तर विचारूं नका. एका शब्दाला पंचवीस विशेषणें वापरतांना मीं मोजलेलीं आहेत ! इतक्या लवकर कृत्रिम दांत त्यांना वापरावे लागले ह्याचें कारण देखील त्यांना पडलेला अतिरिक्त व्यायाम हेंच असावें असें मला वाटते. इतकेहि असून त्यांच्या बडबडीचा ऐकणाराला कंटाळा वाटत नाही. पुण्याच्या नव्या पुलावर उभे राहून मुठेला आलेला पूर पाहतांना जी मौज वाटते तीच मौज तासन् तास, दत्तोपंतांच्या रसवंतीचा दुथडी भरून वाहत असलेला ओघ ऐकून श्रोत्यांना वाटते. 'उफडें आणि ऐटबाज बोलावें असें दत्तोपंतांनींच ! त्यांचें वक्तृत्व अगदीं जन्मसिद्ध आहे ! त्यांच्या वक्तृत्वांत जो एक तेजस्वीपणा आणि जी एक धार आहे तशी महाराष्ट्रांतील फारच थोड्या वक्त्यांत आढळून येईल. कोणताहि विषय असो, त्यावरील त्यांचें म्हणणें अगदीं आत्मप्रतीतीचें आणि आत्मप्रत्ययाचें म्हणून निश्चित असावयाचें ! त्यामुळे विषयाशीं ते एकदम तादात्म्य पावतात आणि त्यांच्या भाषणाला पहिल्या वाक्यापासून रंग चढतो ! तासचे तास रंगत कायम ठेवून ते अस्खलितपणें बोलू शकतात ! विशेषतः एखादा वादविवाद

जा. वा.

ऐन रंगाला आला असला आणि उत्तरपक्ष करावयाला दत्तोपंत उठले म्हणजे मात्र त्यांच्या वक्तृत्वाची प्रखरता अत्यंत देदीप्यमान असते. फड जिंकायचें आणि सभा मारायचें काम करावें दत्तोपंतांनींच ! अपयश म्हणून कधी यायचेंच नाही ! आज गांधींना शिव्या देणारे प्रो. फडके हे १९२० च्या असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळीं कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना कॉलेजे सोडण्याविषयी व्याख्यानवाजी करून राहिले होते. विशेषतः ज्या कॉलेजच्या संस्थापनेत खुद्द त्यांचा भाग होता ते 'न्यू पूना कॉलेज' बंद पाडण्यासाठी त्यांनी स्वतःच हत्यार उचलले. प्रो. फडके हे त्या वेळीं विद्यार्थिवर्गात अत्यंत प्रिय ! ते काय म्हणतील ते एकायला विद्यार्थी एका पायावर तयार ! त्यामुळे विद्यार्थी अगदीं हवालदिल होऊन गेले आणि कॉलेज आतां जवळ जवळ बंद पडतें आहे अशी वेळ येऊन ठेपली. अशा आणीबाणीच्या वेळीं त्या कॉलेजचें संरक्षण दत्तोपंतांनीं केवळ आपल्या प्रभावशाली वक्तृत्वामुळेच केले. त्यांनीं मोठ्या धाडसानें आणि चिकाटीनें विद्यार्थ्यांना एकत्रित करून त्यांच्या प्रत्येक शंकेला समाधानपूर्वक उत्तर दिलें, त्यांची खात्री पदाविली आणि फडकेगिरीचा घुव्वा उडविला ! १९३१ च्या कोल्हापूरच्या साहित्य-संमेलनांत दहा हजार श्रोत्यांपुढें अगदीं सुरुवातीला दत्तोपंतांनीं जें भाषण केले तें ह्या हयातींत तरी मी विसरणें शक्य नाही. त्या सभेचें स्वरूपच इतकें विराट् होतें कीं, कोणताहि दुसरा वक्ता ऐन आघाडीला इतक्या दिमाखानें बोलूं शकला नसता ! नगर साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानावरून त्यांनीं केलेलें भाषण तर त्यांच्या वक्तृत्वाचा परमोत्कर्षच होय ! मराठी भाषेबद्दलच्या अभिमानानें, तळमळीनें आणि कळकळीनें त्यांतील शब्दन् शब्द ओथंबलेला आहे ! विचार आणि भाषाशैली ह्या दोन्ही दृष्टींनीं हें भाषण म्हणजे 'दत्तोपंती' वक्तृत्वाचा एक तेजस्वी नमुना होय ! अत्यंत महत्त्वाचीं भाषणें दत्तोपंत जितक्या जबाबदारीनें बोलूं शकतात तितकींच अगदीं मामुली स्वरूपाचीं भाषणेंहि ते मनोरंजक करूं शकतात. आभाराचें भाषण करावें असें दत्तोपंतांनींच ! मात्र दहा मिनिटांच्या आंत खुर्चीवरून अर्धवट उठलेली श्रोते मंडळी पुन्हां खालीं बसून मनापासून हंसत असलेली दिसलीच पाहिजेत ! भाषण करतांना दत्तोपंत जितके खेळकर होऊं शकतात तितकेच रागावले म्हणजे त्यांच्या संतापाला सीमा राहत नाही ! मात्र तो संताप इतका सात्त्विक असतो, कीं कसलाहि अवखळ

श्रोतृवृंद असला तरी तो चपापून स्तब्ध बसल्याविना राहत नाही. भाषाप्रभुत्व हे दत्तोपंतांच्या अंगी आनुवंशिक आहे. त्यांचे वडील श्री. बाबासाहेब पोतदार हेही मोठे ओघवान् आणि बहुश्रुत वक्ते म्हणून त्यांच्या वेळी प्रसिद्ध होते. केवळ मराठीमध्येच नव्हे तर दत्तोपंत इंग्रजी, संस्कृत, उर्दूमध्येही अस्खलित बोलू शकतात. मराठी बोलण्यांत जो ठसका आणि जी ऐट तीच इंग्रजीमध्ये ! मराठी जितकें द्रुतगतीने बोलतात तितकेच ते संस्कृतमध्येही बोलू शकतात. एखाद्या महामहोपाध्याय पाठक किंवा अभ्यंकरशास्त्र्याप्रमाणे दत्तोपंत संबंध व्याख्यानच्या व्याख्यान संस्कृतमध्ये देऊ शकतात. नागपूरचे श्री. कृष्णशास्त्री घुले त्यांचे संस्कृत वक्तृत्व पाहून थक्कच झाले ! तसेच हैद्राबादमध्ये त्यांनी आपल्या उर्दू भाषणांनी तेथील लोकांनाहि चकित करून सोडले ! एखादी देखील दत्तोपंतांची मुळी पद्धतच आहे की किंजवडेकर शास्त्री भेटले तर त्यांच्याशी संस्कृतमध्ये ते गप्पा मारतील—अन् खानबहादूर महंमद हिदायतुल्ला भेटले की त्यांच्याशी उर्दूमध्ये बातचीत करतील !

विसराळूपणाचे नमुने

दत्तोपंतांचा व्याप आणि धांदल ह्यांना कांहीं माप नाही. गडबड, धडपड, गोंधळ ह्या गोष्टी त्यांच्या पांचवीला पुजलेल्या आहेत. एखाद्या गांवी साहित्यसंमेलनाला गेले असतील तर बरोबर चारपांच अर्धवट लेखांची हस्तलिखिते झोळीत असतील, कांहीं फुफें असतील, साहित्यसंमेलनाच्या ऐन धांदलीत गांवांत चारपांच ठिकाणी कार्यक्रम असतील, कुठे एखाद्या मोफत वाचनालयांत समारंभ असेल, कुठे कऱ्हाडे ब्राह्मणसंघाची एखादी बैठक असेल, कुठे एखादा जुना ऋणानुबन्धी दाढीवाला म्हातारा आजारी असेल त्याच्या प्रकृतीची तेवढ्यांत चौकशी करून येतील, कुठे एखाद्या देशपांड्यांच्या किंवा बोकिलांच्या घराण्याचा एखादा वंशज राहात असेल आणि त्याच्या घरी एखादा ऐतिहासिक कागदपत्रांचा गढा किंवा सनदा असतील तर त्याच्याकडूनहि एवढ्यांत ते चक्कर मारून येतील; आणि तेवढेहि करून विषयनियामक मंडळीच्या बैठकीच्या वेळी महत्त्वाच्या ठरावांवर बोलण्यासाठी अर्धवट घामाघूम झालेल्या परिस्थितीत घाईघाईने येऊन उपास्थित होतील ! दत्तोपंतांच्या जिवाची अन् मनाची एकसारखी धांदल चाललेली असते—नाहीं असे नाही—पण

त्यामध्ये कोठल्याहि तऱ्हेचा धांदरटपणा चुकून देखील आढळून यावयाचा नाही. दत्तोपंतांचे वागणे आणि बोलणे इतक्या धकाधकीच्या मामल्यांतहि अगदीं सतबंद असल्यामुळे, कोणत्याहि कामांत पडते खाण्याचा, ओशाळण्याचा प्रसंग त्यांना कधींहि आला नाही. उलट दत्तोपंत आपलेच दोन शब्द वर ठेवून दिल्याशिवाय राहणार नाहीत ! नूतन मराठी विद्यालयाचे ते व्यवस्थापक असतांना, हिशेबाच्या बाबतींत शाळेच्या एका ऑडिटरने त्यांच्या हिशेबांत कांहीं महत्त्वाचे आक्षेप काढले. सदर ऑडिटर त्याच्या हुशारीबद्दल आणि चोखपणाबद्दल फारच प्रसिद्ध होता. पण दत्तोपंतांच्या चुका दाखवून देण्याचा उपद्व्याप त्यानें केल्याबरोबर दत्तोपंतांनीं त्याच्या पदरांत सव्याज माप घालून त्याच्या शहाणपणाची अशी भंबेरी उडविली, कीं त्याला दत्तोपंतांची सपशेल माफी मागावी लागली ! एवंच, दत्तोपंत बाहेरून थोडेसे धांदरट दिसले तरी त्यांच्यासारखा हिशेबी आणि पक्का माणूस क्वचितच आढळून येईल. दत्तोपंतांच्या गडबडीचे आणि विसराळ स्वभावाचे नमुने अगदीं नाहीत असें नाही. आगगाडींतून प्रवास करित असतांना, खिडकींतून बाहेर थुंकतांना त्यांनीं आपली दांतांची कवळी गमावली. वरीं येऊन ती कवळी पुन्हां करावयाला दंतवैद्याला सांगितले तर शौचकूपांत शिक येऊन उरलेली कवळी त्यांनीं कशी गमावली त्याबद्दलची मनोरंजक गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. तसेंच बाहेरगांवचा एक पाहुणा दत्तोपंतांच्या घरांत एक महिनाभर जेवत होता. दत्तोपंतांना वाटे कीं हा वडिलांचा पाहुणा आहे; तर त्यांच्या वडिलांना वाटे कीं हा दत्तोपंतांचा पाहुणा आहे. दोन्ही घरचा पाहुणा उपाशी राहतो असें म्हणतात; पण दोन माणसांचा पाहुणा एका घरांत महिनाभर पोटभर जेवू शकतो हें त्या वेळीं आम्हांला पाहावयास सांपडले ! दत्तोपंतांचा स्वभाव वरकरणी सैल आणि ढिला दिसत असला तरी, त्यांच्या स्वभावाची बैठक अगदीं कडक आहे ह्यांत शंका नाही. कोणत्याहि सभेचे किंवा कमिटीचे अध्यक्ष त्यांना करा; मग त्यांच्या स्वभावांतली मख्खी ध्यानांत येते. सभेचें काम इतकें झपाट्यानें, कडकपणानें आणि निष्ठुरतेनें ते करतात कीं, अगदीं त्यांचे जवळचे मित्रदेखील त्यांच्यावर नाखूष होतील ! मुद्द्याबाहेचा एक शब्द ते कोणाला बोलू यावयाचे नाहीत—अगदीं तोडून आणि फटकळपणानें अनावश्यक बोलणाऱ्यास ते खाली बसवतील ! एखाद्या कामाची वकिली ते जितकी आर्जवानें आणि जबाबदारीनें

करतील, तितकेंच न्यायाधीशाचें काम ते निष्ठुरतेनें आणि निःपक्षपातीपणानें करतील. त्यांच्या बरोवरीचा एक प्राध्यापक मित्र, जो लहानपणापासून त्यांचा संवगडी होता आणि त्यांच्याबरोबरच ज्यानें ब्रह्मचर्याची प्रतिज्ञा केली होती (पण पुढें ती ज्याला कांहीं पाळतां आली नाही !) असा, एका जबाबदारीच्या जागेवर त्यांच्याच संस्थेंत काम करित होता. ह्या मित्रावर पैशाच्या आणि व्यवहाराच्या बाबतींत कांहीं आक्षेप आले आणि त्याची चौकशी करावयास नेमलेल्या कमिटीवर त्या मित्राच्या सांगण्यावरूनच दत्तोपंतांची नेमणूक झाली. दत्तोपंतांनीं त्या मित्राला त्याच वेळीं सांगितलें कीं, ” तूं माझे नांव सुचवूं नकोस. तुझे चुकलें असेल तर तुझ्या वर्तनाचें समर्थन मी कालत्रयीं करणार नाही ! ” पण मित्रानें ऐकलें नाही. पुढें चौकशींत त्या मित्राचें वर्तन दत्तोपंतांच्या दृष्टीनें आक्षेपाहर्ष ठरलें व त्यांनीं स्पष्टपणें तसें आपल्या प्रतिवृत्तांत नमूद केलें. त्या मित्राला सेवानिवृत्त व्हावें लागलें आणि इतक्या वर्षांच्या दोषांच्या मैत्रींत अंतराय उत्पन्न झाला ! ‘ प्रतिभासाधन ’ कमिटीचे दत्तोपंत अध्यक्ष होते. प्रो. फडके त्यांचे शिष्य; पुढें सहकारी. पण त्यांची भीडमुर्वत न बाळगतां दत्तोपंतांनीं फडक्यांच्या उसनवारीचें माप बरोबर त्यांच्या गळ्यांत अडकविलें. ‘ प्रतिभासाधन ’ चौकशीचा सर्व वृत्तान्त स्वतः दत्तोपंतांनीं लिहिलेला आहे. त्यांत दत्तोपंतांच्या लेखनशैलीचा उन्मेष मोठ्या तेजस्वितेनें चमकलेला दिसून येईल. दत्तोपंतांच्या ह्या कडकपणाची बैठक त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेवरच झालेली आहे. काय वाटेल तें झालें तरी दत्तोपंत आपलें तत्त्व म्हणून कधींहि सोडणार नाहीत. दत्तोपंतांनीं राजकाणांत जर का भाग घेतला असता तर ते फारच मोठ्या दर्जाचे पुढारी झाले असते ! ते काँग्रेसमन नसले तरी त्यांची राष्ट्रीय वृत्ति फारच जाज्वल्य आहे ! ते हिंदुत्वाचे अभिमानी असले तरी ते हिंदुसभावले खास नाहीत ! सावरकरांची उर्दू-द्वेषावर उभारलेली मराठी-करणाची चळवळ त्यांना मुळींच पसंत नाही ! मराठी इतिहासाचा सावरकरांनीं चालविलेला दुरुपयोग त्यांना सुतराम् मान्य नाही ! महाराष्ट्र साहित्य-परिषदेच्या घटनेबद्दल अनेक वर्षे वाद चाललेला सुप्रसिद्धच आहे. त्यांत दत्तोपंत एका वादस्तंभाचे नेते होते. बहुमत जरी त्यांच्या विरुद्ध गेलें तरी त्यांची तात्त्विक भूमिका त्यांनीं सोडली नाही. ऐतिहासिक संशोधनाच्या बाबतींत त्यांचा सर जदुनाथ सरकार, रा. व. सरदेसाई, वाकसकर ह्यांच्याशीं मूलभूत

मतभेद आहे. विशेषतः शिवाजीमहाराजांच्या जन्मतिथीबाबत हा वाद तर विकोपाला गेला होता. पण दत्तोपंतांनी आपल्या प्रतिपक्षाची हड्डी नरम केल्याशिवाय सोडले नाही. विश्वविद्यालयांत कोणत्याहि परीक्षकाच्या जागेसाठी आपण अर्ज म्हणून करणार नाही; आपली विद्वत्ता आणि व्यासंग विश्वविद्यालयाला मान्य असल्यास त्याने आपणांस परीक्षक होण्याबद्दल आमंत्रण यावे असा दत्तोपंतांचा हट्ट होता. त्याप्रमाणे दत्तोपंत आमंत्रणानेच परीक्षक झाले — अर्जांनी नव्हे ! विश्वविद्यालयाच्या एका निवडणुकीसाठी हेडमास्तरांच्यातर्फे ते उभे राहिले. पण 'कॅन्व्हर्सिंग' करण्याच्या ते विरुद्ध ! त्यांच्या शाळेच्या समोर असलेल्या मुलींच्या शाळेच्या मुख्य अध्यापिकेलाहि ते स्वतः-बद्दल सांगायला गेले नाहीत ! ते म्हणत, " माझ्याबद्दल मी अधिक तें काय सांगणार ! हेडमास्तर लोक काय मूर्ख आहेत ? त्यांना मी लायक वाटल्यास त्यांनी जरूर आपापलीं मते मलाच द्यावयास पाहिजेत ! " शेवटी त्याचा परिणाम असा झाला की दत्तोपंत निवडून येऊ शकले नाहीत. त्यांच्या एका अत्यंत परिचित, पूर्वी त्यांचाच विद्यार्थी असलेल्या एका हेडमास्तराने त्यांना मत देतो असे वचन देऊन अखेर त्यांच्याच प्रतिपक्षाला जेव्हां मत दिले तेव्हां ते अगदी चिडून म्हणाले, " महामूर्ख आहेत हे हेडमास्तर ! " फिस्सून अर्थातच ते कोणत्याहि निवडणुकीला उभे राहिले नाहीत — आणि उभे राहिलेच तर 'कॅन्व्हर्सिंग'च्या अभावी आजच्या परिस्थितीत ते निवडून येणेहि कठीण !

अनेक संस्थांचे चालक

महाराष्ट्र साहित्य-परिषद्, साहित्य-संमेलन, भारत इतिहास-संशोधक-मंडळ, महाराष्ट्र शारदा-मंदिर, शिक्षण-प्रसारक-मंडळी, महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी, गडकरी-पुण्यतिथि, इत्यादि संस्था आणि कार्ये अगदी धार्मिक नियमितपणाने इतकी वर्षे दत्तोपंत चालवीत आले आहेत. यांपैकी कित्येक संस्थांसाठी तर त्यांनी आपल्या जिवाचे रान केलेले आहे — आपले रक्त ओतलेले आहे — आपला पैसा खर्च केला आहे. कित्येकांना आज त्यांच्या श्रमाची किंमत वाटत नसेल, कित्येकांना दत्तोपंतांनी आपला वेळ निष्कारण दवडला असेहि वाटत असेल; पण दत्तोपंतांच्या निष्ठेची, कर्तृत्वाची आणि उद्योगाची जोड जर वरील कार्याला

नसती, तर महाराष्ट्राचें केवढें नुकसान झालें असतें ह्याची कल्पनाच केलेली बरी !

दत्तोपंत व लफडीं

नसत्या हजारों लफड्यांत दत्तोपंत आपला वेळ निष्कारण घालवितात असा त्यांच्यावर त्यांच्या मित्रांचा आणि हितचिंतकांचा आक्षेप आहे. गोव्यापासून बडोद्यापर्यंत आणि हैद्राबादपासून नागपूरपर्यंत, गणेशोत्सवांत आणि अनेक सामान्य उत्सवांत व्याख्यानं द्यावयास त्यांची नेहमीं तयारी असते. ह्या बाबतींत त्यांच्या उत्साहाला सीमा नाही ! ऐन उन्हाळ्यांत जाकोबाबादला एकाद्या सोफत वाचनालयाच्या उद्घाटन-समारंभाला हे जातील असें मी प्रो. श्री. नी. चाफेकरांबद्दल एकदां बोललों होतों; पण मला वाटतें हें विधान दत्तोपंतांना अधिक लागू होईल. केव्हांहि जा, दत्तोपंतांच्या भोंवतालीं कुठल्या तरी अलवत्या-गलवत्यांचें कडें पडलेलें असावयाचेंच आणि दत्तोपंत न कंटाळतां तासन् तास त्यांच्याशीं बोलत बसलेले आढळून येतील. उलट त्यांना असेंहि सांगत असतील कीं, “मला फार काम आहे—मला तुमच्याशीं बोलायला सुद्धां वेळ नाही—अगदीं डोकें खाजवायलाहि सवड नाही—” इ. इ. एकदां मॅट्रिकच्या वर्गातील एक विद्यार्थी पूर्वपरीक्षेंत नापास होऊनहि दत्तोपंतांकडे ‘फॉर्म’ मागावयाला आला. दत्तोपंत तीन तासपर्यंत त्याला व्याख्यानाचे डोस पाजीत होते. “आयुष्य हें असें आहे. जगाची परिस्थिति अशी आहे ” इ. इ. तीन तासांनंतर दत्तोपंतांनीं त्याला विचारलें कीं “बोल, अशा परिस्थितींत तुला कसा फॉर्म देतां येणें शक्य आहे ? ” त्यावर तो विद्यार्थी अगदीं निर्ढावलेल्या माणसाप्रमाणें शांतपणें म्हणाला, “जाऊं द्या—देऊन टाका मला फॉर्म झालं !” त्यावर दुसरा एखादा माणूस दत्तोपंतांच्या जागीं असता तर त्यानें त्या विद्यार्थ्याच्या मुस्कटांतच भडकविली असती. पण दत्तोपंत एखाद्या स्थितप्रज्ञाप्रमाणें त्याला म्हणाले, “आतां फिखन पहिल्यापासून तुला मला तीन तास सांगावें लागेल.” अशा ह्या वातावरणांत दत्तोपंतांच्या हातून भरीव ‘लिखाण’ होऊं शकलें नाही असा त्यांच्या मित्रांचा आक्षेप आहे—अर्थात् दत्तोपंतांना ही गोष्ट

मान्य नाही तें निराळें ! दत्तोपंतांजवळ 'ग्रंथसंग्रहा'चा डोंगरच्या डोंगर पडलेला आहे ! सर्व दुर्मिळ हस्तलिखितें, पुराणग्रंथ दत्तोपंतांजवळ हमखास सांपडावयाचेच. एवढा प्रचंड ग्रंथसंग्रह एका व्यक्तीजवळ असा महाराष्ट्रांत क्वचितच आढळेल. ह्या ग्रंथसंग्रहाकडे बोट दाखवून दत्तोपंत म्हणतील, कीं "पुढील दहा वर्षांचा माझा लेखनकार्याचा कार्यक्रम तयार आहे !" आतां हा कार्यक्रम त्यांच्या हातून केव्हां पार पडेल तो पडो ! 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' हा उत्कृष्ट संदर्भग्रंथ त्यांनीं लिहिलेला आहेच. तथापि मराठी भाषा व इतिहास ह्या दोन विषयांवर कांहीं तरी मौलिक ग्रंथरचना त्यांच्या हातून व्हावी अशी महाराष्ट्राची त्यांच्याबद्दलची अपेक्षा आहे. दत्तोपंत ग्रंथ-रचना करोत वा न करोत; विद्येच्या व्यासंगांत त्यांनीं आपलें सारें आयुष्य खर्च केलेलें आहे. अध्ययन व अध्यापन ह्या दोन कार्यांमध्ये ते नेहमीं निमग्न असतांना, मराठी भाषा, संस्कृति आणि इतिहास ह्यांबद्दल त्यांच्याइतका जाज्वल्य अभिमान इतरांना क्वचितच असेल ! आणि ह्या अभिमानाचा प्रसार महाराष्ट्रांत त्यांनीं अगदीं पोटतिडीक घेऊन केलेला आहे. आपल्या आदर्शभूत चारित्र्यानें, निर्मळ विचारानें आणि सामर्थ्यवान कर्तृत्वानें दत्तोपंतांनीं महाराष्ट्रांतील हजारों तरुणांना स्फूर्ति दिलेली आहे, आणि त्यांच्या आयुष्याला योग्य तें वळण लावले आहे. म्हणूनच आम्ही त्यांना उत्कृष्ट शिक्षक आणि अतएव 'उत्कृष्ट ब्राह्मण' समजतो ! इतिहास-संशोधनांत आजपर्यंत त्यांनीं आपला सर्व काळ घालविलेला आहे. म्हणून सकृद्दर्शनीं ते 'जुनाट पुरुष' आहेत असें वाटते. तथापि भूतकाळाच्या रद्दींत ते लोळत असले तरी त्या रद्दीमधून रत्नें हुडकून काढण्याची त्यांची दृष्टि व मनोभूमिका पाहिली म्हणजे त्यांचें महत्त्व लक्षांत येतें.

वृत्तिसिगुणी दत्तोपंत

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांपासून ते मराठी भाषेचा अभिमान शिकले, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे ह्यांच्यापासून त्यांनीं इतिहाससंशोधनाची आणि ब्रह्मचर्याची दीक्षा घेतली, लोकमान्य टिळकांपासून त्यांनीं निर्भीड वृत्तीचा राष्ट्रीय बाणा पत्करला, न्यायमूर्ति रानडे ह्यांच्यापासून मराठ्यांच्या संस्कृती-

विषयींचा अभिमान त्यांच्या मनावर बसला आणि विनायकरावजी आपटे ह्यांच्यापासून साधेपणा, चिकार्या, आणि प्रसिद्धिपराङ्मुखता ते शिकले. एवढ्या श्रेष्ठ महापुरुषांच्या अंगांतले गुण अंशतः एकत्र करून त्यांच्यावर आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा 'दत्तोपंती' छाप मारावयाला त्यांनी कमी केले नाही. म्हणूनच आम्ही त्यांना पुण्यांतले एक 'तेजस्वी ब्राह्मण' समजतो. असा प्रतिभाशाली ब्राह्मण शतकांत एकदांच जन्माला येतो असे आमचें ह्या क्षणाला स्पष्ट मत आहे. त्यांतील सत्यता काळ पटवून दाखवीलच.

पुण्यांतिल ह्या तेजस्वी ब्राह्मणास आमचें वंदन असो.

भराठी वृत्तपत्राचे काका

काकासाहेबांची आणि माझी पाहिल्याने कधी ओळख झाली हे आज मला आठवत नाही. त्यांची माझी पहिली भेट केव्हा झाली, कुठे झाली, कां झाली किंवा कोणी करून दिली, ह्यांपैकी एकहि गोष्ट मला आतां स्मरत नाही. मला माझी स्मरणशक्ति अत्यंत तीक्ष्ण आहे असे वाटते; तथापि काकासाहेबांच्या आणि माझ्या मैत्रीच्या आरंभार्थी चित्र रेखाटण्याच्या कामीं तिने एवढे कां रसून बसावे हे मला कळत नाही ! आज मला असेच वाटते की, काकासाहेबांची आणि माझी अनेक वर्षांची मैत्री आहे. जणुं कांहीं आम्ही एकाच गांवचे, एकाच आळींतले, एकाच कुटुंबांतले आहोंत, इतका जिव्हाळा, इतका आपलेपणा मला काकासाहेबांबद्दल वाटतो.

मी इंग्लंडहून १९२८ सालीं परत आल्यानंतर माझ्या विशिष्ट पद्धतीने जाहीर व्याख्यान देण्यास सुरुवात केली. इंग्लंडमध्ये डॉ. बॅलार्ड ह्या नांवाचे एक विख्यात शिक्षणशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांची शिक्षणशास्त्र आणि मानसशास्त्र ह्यांजवरची व्याख्यान ऐकण्याची मला संधी मिळाली. डॉ. बॅलार्ड हे कोणत्याहि विषयावर बोलोत; त्यांची व्याख्यानं विनोदी उदाहरणांनीं आमूलाग्र भरलेलीं असावयाचीं. त्यामुळे श्रोत्यांच्या हंसून हंसून मुरकुंड्या वळत. त्या व्याख्यानपद्धतीने माझ्या मनाची पकड घेतली. श्रोत्यांच्या गळीं आपले विचार आणि कल्पना उतरविण्यास विनोदासारखें रामबाण शस्त्र नाही याची मला खात्री पटली, आणि परत इकडे आल्यानंतर मी त्या पद्धतीने व्याख्यान देण्यास सुरुवात केली. माझ्या व्याख्यानांबद्दल काकांनीं कुठे ऐकले कोणास ठाऊक, पण त्यानंतर माझ्या व्याख्यानांचीं प्रतिवृत्ते 'ज्ञानप्रकाश' मध्ये 'हंशा आणि टाळ्या' ह्या कंसांतल्या सुप्रसिद्ध जोडगोळीसह प्रसिद्ध होऊं लागलीं. माझी व्याख्यानं जितकीं लोकप्रिय होऊं लागलीं, त्यापेक्षांही मुद्रित स्वरूपांत तीं

जास्त लोकप्रिय झालीं. व्याख्याता म्हणून माझा लौकिक महाराष्ट्रांत पसर-विण्यास काकासाहेबच कारणीभूत झाले. आणि हाच लौकिक माझ्या पुढील वाङ्मयीन यशाला साहाय्यक ठरला. माझी आणि काकांची तोंडपर्यंत प्रत्यक्ष अशी मुळीच ओळख नव्हती. तेव्हां दोस्तीच्या पोटीं माझी जाहिरात करण्यास काका प्रवृत्त झाले असें जर कोणी म्हणेल तर तें खोटें आहे. पण काकांची जी विशिष्ट संपादकीय शैली आहे तिचा हा 'उद्योग' आहे. समाजांत जें जें कांहीं नवीन, चटकदार, आकर्षक असें निर्माण होईल, त्याची सर्वांच्या आधीं दखलगिरी घेण्यांत काका जागरूक असत. माझी व्याख्यानपद्धति ही अभिनव असून ती समाजांत लोकप्रिय होण्यासारखी आहे, एक निराळीच 'गंमत' समाजापुढें यामुळें घेण्यासारखी आहे, महाराष्ट्राच्या एरवींच्या गंभीर जीवनाला कलाटणी देण्यास हा एक चांगलाच उतारा आहे, ह्या भावनेनें काकांनीं माझीं शेंकडों भाषणें सविस्तरपणें 'ज्ञानप्रकाश'त छापलीं. अर्थात् प्रश्न माझ्या भाषणांचा नाही. ती एक निमित्तमात्र गोष्ट होती. पण त्यामुळें व्याख्यानांचीं प्रतिवृत्तें वृत्तपत्रांत छापण्याची एक अभिनव पद्धति काकांनीं महाराष्ट्रांत सुरू केली ह्यांत शंका नाही. काकांच्या 'ज्ञानप्रकाश'च्या ह्या वैशिष्ट्याचें यशस्वी अनुकरण अद्यापि एकाहि वृत्तपत्राला करतां आलें नाही, ह्यांतच काकांच्या प्रतिभेचें मर्म आहे. भालाकार भोपटकर, श्री. काकासाहेब गाडगीळ, श्री. मोरे, कै. वागडे, अशा अनेक वक्त्यांचीं भाषणें, पुणें म्युनिसिपालिटीच्या आणि इतर अनेक जाहीर सभांचे अहवाल, ह्याच पद्धतीनें छापून 'मुद्रित व्याख्यान' हा एक अभिनव वाङ्मयप्रकार काकांनीं मराठी साहित्यांत रूढ केलेला आहे.

काकांनीं व्यक्तिशः माझ्यावर उपकार केले—आणि म्हणून त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत आपलेपणा आहे, हें जसें मला तसेंच महाराष्ट्रांतल्या अनेक लोकांना वाटतें. गेल्या बारापंधरा वर्षांत सार्वजनिक जीवनामध्ये कोणत्या ना कोणत्या तऱ्हेनें ज्या ज्या प्रसिद्ध वा अप्रसिद्ध व्यक्ती डोकावल्या असतील, त्यांची दखलगिरी काकांनीं घेतली नाही असें कधींच झालें नाही. कोणतीहि पुण्यांतली सभा असो, हजर राहणाऱ्या लोकांची 'मे. बापूसाहेब जठार' तों 'श्री. (किंवा प्रो.) बापूराव पोंक्षे' येथपर्यंत यादी ही यात्रयाचीच. कोणताहि समारंभ असो, नाटक असो, खाजगी द्रायल असो, 'बाबूराव श्रोत्री किंवा श्री. ओक

ह्यांनी निमंत्रितांची व्यवस्था उत्कृष्टपणे ठेवली होती' हा मजकूर असावयाचाच. बडोद्याचे प्रो. चिं. वि. जोशी, प्रो. दांडेकर, नागपूरचे डॉ. पेंडसे किंवा प्रो. बेहरे हे पुण्यांत आले कीं, 'थोरामोठ्यांच्या हालचाली'त त्यांची वर्दी लागावयाचीच. डॉ. अण्णा नवल्ले असो, प्रज्ञानेश्वर यति असो, राजभोज असो वा तात्याबा गायकवाड असो, जो जो माणूस आपापल्या मतीनें आणि शक्तीनें कांहीं ना कांहीं करित असेल, त्यानें लिहून पाठविलेला मजकूर 'ज्ञानप्रकाश' मध्ये हा यावयाचाच. कोणी नाटककार असो, कवि असो, लघुकथाकार असो, त्याच्या कृतीचा सत्कार काकांनीं सहानुभूतीनें केला नाहीं असें कधींहि व्हावयाचें नाहीं. कित्येक प्रसंगीं तर ह्या कामीं त्यांनीं अग्रलेखहि खर्च केलेले आहेत. काकांचें पत्र एका विशिष्ट राजकीय पक्षाचें असलें तरी, उत्तेजनाचें आणि सहानुभूतीचें जें अन्नछत्र काकांनीं उघडलें होतें. त्यामध्ये त्यांनीं कधींहि पक्षभेद वा पंक्तिप्रपंच केला नाहीं. राजकीय निवडणुकीच्या अगदीं प्राणघातक धामधुमींतहि प्रत्येक पक्षाचे उमेदवार प्रसिद्धीसाठीं आणि मदतीसाठीं काकांच्याकडेच धांव घेत. स्वतःच्या पक्षाच्या वर्तमानपत्रापेक्षां काकांचा 'ज्ञानप्रकाश' च त्यांना जवळचा वाटत असे. त्यामुळें काँग्रेस, हिंदुमहासभावाले, आंबेडकर-पंथीय, समाजसत्तावादी, सत्यशोधक, सनातनी, नवमतवादी अशा निरनिराळ्या पक्षांतील लोकांना काकांची संपादकीय कचेरी म्हणजे स्वतःच्या वरासारखी वाटे. आणि मौजेची गोष्ट अशी कीं, काका अमुक एका पक्षांतील माणसाला मदत करित आहेत म्हणून दुसऱ्या पक्षांतील माणसाला काकांबद्दल बिलकुल राग येत नसे. उलट त्यामुळें त्यांचा काकांबद्दलचा आदर दुणावतच जाई.

गेल्या दीड तपांतल्या सर्व राजकीय, सामाजिक, वाङ्मयात्मक वा शैक्षणिक चळवळी आणि त्या चळवळींत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष भाग घेणाऱ्या व्यक्ती ह्यांचा सहानुभूतिपूर्वक आणि उत्तेजनपूर्वक समाचार घेऊन काकांनीं महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीला फारच मोठें साहाय्य केलें आहे. ह्या कामीं त्यांनीं कधींहि गय केली नाहीं किंवा आळस दाखविला नाहीं कीं दिरंगाई केली नाहीं. एवढेंच नव्हे तर त्या त्या व्यक्तींना त्या त्या वेळीं खाजगी पत्रे देखील न चुकतां लिहून त्यांचें त्यांनीं अभिनंदन केलेलें आहे. म्हणून आजच्या घटकेला काका हे 'महाराष्ट्राचे आवडते काका' झालेले आहेत. आणि

‘जगन्मित्र काका’ म्हणून त्यांचा चोहोंकडे गौरव होत आहे. ह्या सर्व गोष्टींना एकच कारण म्हणजे काकांचा अत्यंत गोड स्वभाव होय. काकांच्या इतका गोड आणि मजेदार माणूस उभ्या महाराष्ट्रांत आढळणार नाही. केव्हांहि काकांच्याकडे जा, त्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य हें चमकत असावयाचेंच. कांहीं विचारा, त्याला त्यांचें उत्तर ‘होय !’ हें ठरलेलें. दुसऱ्याच्या मनाला लागेल असा शब्द त्यांच्या तोंडून कधीं निघावयाचा नाही, अशी कृति त्यांच्या हातून कधीं व्हावयाची नाही. कोणीहि धरीं येवो, त्याच्याशीं मनमोकळेपणानें बोलल्याशिवाय काका राहावयाचे नाहीत. कसलीहि अडचण त्यांच्यापुढें मांडा—त्यांनीं त्यामधून वाट कशी काढावी हें चटकन् सुचविलें नाही असें व्हावयाचेंच नाही. कोणत्याहि गोष्टीचा काकांना कधीं आळस नाही कीं कंटाळा नाही. प्रत्येक गोष्टीवद्दल काकासाहेबांना जबरदस्त हौस ! किंबहुना दुसऱ्याच्या हौसेपेक्षां काकासाहेबांचीच हौस जास्त आणि त्यांनाच त्या कामाची जास्त जरूरी ! त्यामुळें प्रत्येकाला काका आपले खाजगी मित्र आहेत असें वाटे. प्रत्येकाला ते हवेसे असत. नुसता शाब्दिक सल्ला देऊन काका थांबत नसत, तर अनेक प्रसंगीं स्वतःचा कोणत्याहि तऱ्हेचा फायदा नसतांना स्वतःच्या पदराला खार लावून, स्वतःचा वेळ गमावून आणि पुष्कळशी पायपीट करून त्यांनीं अनेक व्यक्तींना मदत केलेली आहे. वृत्तीची ही लोकसंग्रहात्मकता, भाषणाचा हा गोडवेपणा आणि स्वभावाचें हें सौजन्य ह्या गुणांमुळें ‘संपादक—काकासाहेब’ ह्यांच्यापेक्षां ‘काकासाहेब—व्यक्ति’ हीच पुष्कळांना अतिशय थोर वाटेल ! आणि काकासाहेबांचें व्यक्तिमत्व आणि चारित्र्य इतकें श्रेष्ठ नसतें, तर त्यांचें संपादकत्व इतकें यशस्वी कधींहि होऊं शकलें नसतें.

मात्र लोकसंग्रह करतांना लोकाराधनेसाठीं काकांनीं आपलें विचारस्वातंत्र्य कधींहि गमावले नाही. प्रत्येकाचें समाधान व्हावें म्हणून जो भेटेल त्याला खूप करण्यासाठीं काकासाहेबांनीं तोंडदेखली भाषा कधींच केली नाही. दुसऱ्याला न दुखवतां आपलीं स्वतःचीं मते त्यांच्या गळीं उतरवण्यांत आणि आपली छाप त्याच्यावर टाकण्यांत काकासाहेब फार कुशल आहेत. काकांचा स्वभाव आग्रही नसल्यानें त्यांच्या सूचनांचा स्वीकार करण्यास कोणाला यत्किंचितहि संकोच वाटत नाही. उलट कांहीं वेळानें त्या काकांच्या सूचना नसून आपल्याच डोक्यांतून निघालेल्या कल्पना आहेत असेंच प्रत्येकाला वाटूं

लागते. काकासाहेबांची टीका करण्याची पद्धत फार बारकाव्याची आणि मर्मभेदी आहे, हे त्यांचे अग्रलेख ज्यांनी बारकाईने वाचले असतील त्यांना सांगायला नको. दुसऱ्याच्या जिह्वारीं लागेल असा एकच शब्द किंवा शब्द-सांप्रदाय अवतरण चिन्हांत ते वापरतील; पण त्यामुळे प्रतिपक्षी चीत झाल्या-शिवाय राहणार नाही. नुसत्या मथळ्यानेच विरोधी माणसांना गारद करण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. त्यांच्या अग्रलेखाचे मथळे वाचा किंवा सभेच्या वृत्तांताला त्यांनी दिलेले मथळे पाहा ! मथळ्यावरून स्वतः काकांचे त्या त्या वावतीत काय मत असावे हे जाणणाराला चटकन् कळून येते. काकांची वाणी जरी गोड असली, तरी त्यांच्या लेखणीची धार फार तिखट आहे ह्यांत शंका नाही. काका आज 'नेमस्त पक्षांत' असले आणि राजकीय दृष्ट्या ते घटनावादी असले तरी, त्यांची विचारसरणी काँग्रेसच्या राष्ट्रीय विचारसरणीशी जास्त जुळणारी आहे. अर्थात् काँग्रेसचे धोरण एखादे वेळीं चुकत असले तर त्यावर कडकपणे टीका करावयास ते कधीहि मार्गेपुढे पाहणारे नाहीत. समाजसत्तावादाचे व्यावहारिक स्वरूप जरी सर्वस्वी त्यांना मान्य नसले तरी वैचारिक दृष्ट्या ते साम्यवादी असून भांडवलवाले आणि मजूर ह्यांच्या झगड्यांत मजुरांची वाज उचलण्यास ते कधीहि मार्गे राहणार नाहीत. म्हणूनच श्री. ना. म. जोशी किंवा श्री. शामराव परुळेकर ह्यांच्याबद्दल त्यांची सहानुभूतिहि पुष्कळशी वैचारिक आहे. सावरकरांची 'हिंदुमहासभा' त्यांना मान्य नसली तरी समतेच्या भमिकेवर घडवून आणलेले 'हिंदुसंघटन' त्यांना मान्य आहे. सावरकरांच्या 'मराठी शुद्धीकरण'च्या चळवळीला त्यांच्याइतके सक्रिय साहाय्य कोणीच केले नसेल. सामाजिक आणि वाङ्मयीन वावतीत तर ते कष्टे पुरोगामी आहेत. पुरोगामी विचारांचा त्यांच्याइतका पुरस्कार दुसऱ्या कोणत्याहि संपादकाने केलेला नसेल. फडके-खांडेकर ह्यांच्या प्रतिगामी विचारसरणीवर एवढ्याचसाठी त्यांना प्रहार करावे लागले. नाही तर त्यांच्या वाङ्मयाबद्दल काकांना किती तरी आदर आहे.

काकासाहेबांचे वाचन आणि अवलोकन फारच मार्मिक असले पाहिजे. ते केव्हां वाचतात आणि विचार करतात हे कळण्यास मार्ग नाही. कारण चोवीस तास त्यांच्याभोंवतीं माणसांचा गराडा पडलेला असतो. असा कोणताहि विषय नाही की दोनतीन तासांचे अवधीत त्यांनी त्यावर एखादा उत्कृष्ट अग्रलेख

तयार केलेला नाही ! प्रत्येक लेखांत त्यांचा अभ्यास आणि व्यासंग दर्शविणारे भरपूर संदर्भ आणि उतारे भरलेले असावयाचेच. काकासाहेबांची लेखनशैली अत्यंत ओघवती, प्रसादपूर्ण आणि प्रभावी आहे. त्यांचें सर्व स्फुट लेखन एकत्र झालें म्हणजे मग त्यांच्या शैलीचें सामर्थ्य प्रत्यक्षपणें पाहावयास मिळेल. त्यांच्या लिहिण्यांत एक प्रकारचा जिवंतपणा आणि जिव्हाळा आहे; ह्याचें कारण आपल्या कचेरींतल्या खुर्चीवर बसून लेख लिहिणारे ते संपादक नाहींत, तर आपल्याभोंवतीं चाललेल्या सामाजिक जीवनांत प्रत्यक्षपणें भाग घेऊन, तें जीवन जगून—अभ्यासून मग लेखन करणारे ते संपादक आहेत. गेल्या दीड तपांत महाराष्ट्रांतली अशी एकहि चळवळ झालेली नसेल, कीं जिच्यांत काकासाहेबांनीं प्रामुख्याने नसला तरी अंशतः भाग घेतलेला नसेल ! अनेक चळवळींचीं तर मार्गें राहून त्यांनीं सूत्रें हलविलेलीं आहेत. अनेक भानगडींची चर्चा आणि निकाल खुद्द त्यांच्या घरीं व कचेरींत लागलेला असेल ! जीवनाकडे पहाण्याची त्यांची वृत्ति फारच व्यापक आहे ! बोलपट असो, नाटक असो, सहभोजन असो, मिश्रविवाह असो, हरिजन-चळवळ असो वा सर्वपक्षीय परिषद् असो, काकासाहेबांना ज्यांत गति नाही असा एकहि विषय नाही ! काकासाहेबांना ज्याबद्दल जिज्ञासा नाही अशी एकहि बाब नाही ! काकासाहेब सर्वांत आहेत आणि कशांतहि नाहींत ! एखाद्या माणसाची एखादी गोष्ट काकांना आवडत नसली तर तेवढ्यामुळें ते त्या माणसाचा तिरस्कार करित नसत. ज्याच्यामध्ये जें आवडण्यासारखें आहे त्याचाच आस्वाद घेण्याची आणि त्याचा गौरव करण्याची त्यांची प्रवृत्ति ! त्यामुळें प्रत्येक माणसालाहि असेंच वाटतें कीं काकांना आपली अमुक एक गोष्ट माहित नाही; एवढेंच फक्त त्यांना माहित आहे ! औदार्य व समजूतदारपणा हा काकांच्या रसिकतेचा आत्मा आहे. काकासाहेब कृतीनें किंवा आकृतीनें जरी फारसे रसिक नसले, तरी त्यांच्या वृत्तींत आणि स्वभावांत रसिकपणा नुसता ओतप्रोत भरलेला आहे. फारसे बोलत नसले तरी त्यांना सगळें ठाऊक आहे; त्यांना सगळें कळतें आणि ते सगळें ओळखून आहेत ! जीवनावद्दलची त्यांची ही जाणीव असल्यानें त्यांच्या लेखनशैलींत जिवंतपणा आला आहे ! आणि त्यामुळें गेल्या दीड तपांत 'ज्ञानप्रकाश' हा महाराष्ट्रीय जीवनाचें एक प्रभावी व्यासपीठ होऊन बसलेला आहे. ह्या काळातील महाराष्ट्राचा राजकीय, सामाजिक वा वाङ्मयात्मक

इतिहास जर कोणाला लिहावयाचा असेल तर त्याला काकासाहेबांच्या 'ज्ञानप्रकाश'च्याच फायली चाळव्या लागतील ! पुरोगामी महाराष्ट्रीय-जिविनाशीं काका समरस होऊं शकले, म्हणूनच 'ज्ञानप्रकाश' हे तरुणांचे पत्र झाले, आणि 'ब्रह्मवृंदाच्या सर्वादिष्टशांत्यर्थे चाललेल्या जपजाप्याच्या' वातम्या-छापण्याच्या धोरणामुळेच केसरी हे कुचकामी म्हाताऱ्यांचे पत्र होऊन वसले !

काकासाहेबांना स्वतःची स्तुति आवडत नाही—त्यांना स्वतःची प्रसिद्धि-आवडत नाही—स्वतः अंधारांत राहून दुसऱ्यावर प्रकाश टाकणे हे त्यांच्या जीविताचे ध्येय आहे. त्यांची राहणी अगदीं साधी आणि वागणे अगदीं सरळ आहे. केव्हांहि त्यांच्या घरीं जा. बाहेरून फाटकांतून हांक मारा. 'काकासाहेब आहेत काय ?' त्यांच्या खोलीचे दार लोटलेले असेल. त्यांची मुलगी किंवा मुलगा धांवत येईल आणि क्षणाने काकासाहेबांची मूर्ति हंसत हंसत दरवाजांत प्रकट होईल. खोलींत गेले तर सभोवार पुस्तकांचे, वृत्तपत्रांचे ढीग अस्ताव्यस्त पडलेले आहेत—निळे सरकारी रिपोर्ट आहेत, ताज्या वर्तमानपत्रांचे गळे पडलेले आहेत, एक आरामखुर्ची आहे आणि एक सतरंजी आहे. काकासाहेब आरामखुर्ची किंवा सतरंजीवर बसून मांडीवर चतकोर कागदावर मिळेल त्या लेखणीने किंवा फाउन्टन पेनने अग्रलेख लिहित आहेत व मधून मधून फर्फे तपाशात आहेत;—वर्षानुवर्षे हा आपला काकासाहेबांचा खाक्या चाललेला आहे. दुपारीं तास दीड तासांत त्यांचे लेखन पुरे झाले म्हणजे मग त्यांचा लेखणीला हात कधींहि लागावयाचा नाही. त्यानंतर मग ते फिरून आपल्या मित्रमंडळींच्या गराड्यांत सामील झालेच म्हणून समजा. आज श्री. रामभाऊ तटणीस आले, त्यांच्याबरोबर जा. उद्यां भाऊसाहेब गडकरी म्हणताहेत शिकारीला दोंडच्या रानांत चला, काकासाहेब चालले त्यांच्याबरोबर ! परवां अत्रे म्हणाले, चला मुंबईच्या चित्रमंदिराच्या उद्घाटनाला; काका चालले मुंबईला ! संध्याकाळीं मात्र काकांचा मुक्काम श्री. शामराव भोळे ह्यांच्या मिनव्ही थिएटरवर. त्या ठिकाणीं पुण्यांतील निरनिराळ्या व्यक्ती येऊन काकासाहेबांना हजेरी देऊन गेल्या नाहीत असे कधीं व्हावयाचे नाही. साऱ्या दिवसांतल्या घडामोडींची आणि राजकारणाची चर्चा तेथे चालावयाची. इंग्लंडमध्ये जॉन्सनच्या वेळीं प्रसिद्धीस आलेल्या 'कॉफी-हाऊस' प्रमाणे 'मिनव्ही'ला काकांच्यामुळे

वाङ्मयात्मक स्वरूप आलेले होते. रात्री ११॥ वाजेपर्यंत हा कार्यक्रम चालावयाचा. नंतर फिरून मध्यरात्रीच्या सुमारास 'ज्ञानप्रकाश'च्या छापखान्यांत चकर मारून एखादी बातमी असेल तर शेवटच्या घटकेला ती अंकांत घालावयाची, आणि मग घरी जाऊन झोपावयाचे. काकांची प्रकृति जाग्रणामुळे मध्यंतरी पुष्कळच खालावलेली होती. सामान्यतः ते संध्याकाळी जेवत नाहीत. चिकणी सुपारी एवढे एकच त्यांना व्यसन ! जेवण अगदी साधे. त्यामुळे त्यांना जेवावयाला बोलावल्याने कोणलाहि अडचण पडत नाही किंवा संकोच वाटत नाही.

दीड तपाच्या दीर्घ कालांत महाराष्ट्राचीं जीवनसूत्रे अंधारांत राहून हलवणारी, पुण्यामधील अनेक संस्थांच्या, चळवळींच्या आणि व्यक्तींच्या जीवनामधील महत्त्वाच्या घटना घडवून आणणारी ही प्रभावशाली मूर्ति म्हणजे डोक्यावर काळी टोपी, अंगांत पिवळसर लांब कोट, धोतर, पायांत वहाणा आणि हातांत छत्री घेऊन न बोलतां गंभीरपणे चालणारी एक व्यक्ति आहे असे सांगितले तर पुष्कळांना खरेहि वाटणार नाही. काकासाहेबांच्या ह्या नम्र व विनयशील स्वभावामुळे 'काकासाहेब लिमये' हे नांव 'काकासाहेब लिमये' ह्या व्यक्तीपेक्षा महाराष्ट्राला जास्त माहिती आहे. 'वृत्तपत्र हे व्यापक सामाजिक जीवनाशी जितके समरस होईल तितके ते जास्त लोकप्रिय आणि प्रभावी होईल,' हे काकासाहेबांच्या संपादनाचे रहस्य आहे. ह्या त्यांच्या धोरणामुळे त्यांनी गेलीं पंधरा वर्षे 'ज्ञानप्रकाश' हे पत्र अत्यंत लोकप्रिय करून वृत्तपत्रव्यवसायाला नवीन दिशा दाखविलेली आहे. महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजाला प्रिय असलेल्या वृत्तपत्रपरंपरेचे कै. अच्युतराव कोल्हटकर हे जनक असले तर श्री. काका लिमये हे त्या परंपरेचे पितृतुल्य प्रेमाने संगोपन आणि संवर्धन करणारे 'काका' आहेत हे कोणीहि मान्य करील !

महाराष्ट्राचे शैलीकार साहित्यिक—माटे !

माट्यांची आणि माझी गेल्या अठरा वर्षांची ओळख आहे. म्हणजे माटे मला ओळखू लागल्यापासून अठरा अधिक वर्षे तरी झालेली आहेत. पण मी त्यांना मात्र गेली तीस वर्षे पहात आहे आणि ओळखत आहे. पुण्यांत नानाच्या हौदापाशी जेव्हां ' भावे स्कूल ' होते तेव्हां त्या शाळेत मी इंग्रजी चवथीपासून तों सातवीपर्यंत चार वर्षे विद्यार्थी होतो. आमच्या शाळेसमोर न्यू इंग्लिश स्कूलची भव्य इमारत होती, आणि अजूनही आहे. भव्य म्हणावयाचे कारण की, त्या वेळी तरी पुण्यांत एवढी मोठी आणि टोलेजंग अशी शाळेची दुसरी इमारत नव्हती. एका जुनाट रहात्या घरांत कसेवसे दिवस कंठीत असलेल्या गरीब ' भावे स्कूल 'मधील आम्हां विद्यार्थ्यांना ' न्यू इंग्लिश स्कूल 'च्या त्या इमारतीचा आणि इमारतींत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा भारी हेवा वाटायचा. सदर शाळेची इमारत बांधणाऱ्या कंत्राटदाराने चुन्यामध्ये वाळू कमी घातली असल्यामुळे ही इमारत कधी कोसळून पडेल याचा नेम नाही अशी एक ' गटारगप्प ' आम्ही त्या वेळी उठवून मत्सराने व्याकुळ झालेल्या आमच्या मनावर फुंकर घालीत होतो. त्या शिक्षकांबद्दल मात्र आम्हांला फार भय आणि आदर वाटत असे. कारण ' फर्ग्युसन कॉलेज 'मधील कांहीं प्रोफेसर अधूनमधून येऊन त्या शाळेत शिकवीत असत. आणि म्हणून विद्वान् प्रोफेसरांच्या संगतीने त्या शाळेमधील शिक्षकहि फार विद्वान् झाले होते असे आम्हांला कोणी तरी त्या वेळी सांगितले होते. माटे हे त्या वेळी त्या शाळेत शिक्षक होते. तेव्हां ते ' विद्वान् ' होते की नाही हे आम्हांला ठाऊक नव्हते. पण मधल्या सुटीत त्या शाळेतले कांहीं चावट विद्यार्थी आमची शाळा ' बघण्यासाठी ' म्हणून जेव्हां आंत येत, तेव्हां त्यांच्या तोंडून माटे मास्तरांचे नांव पुष्कळ वेळां आम्ही ऐकत असू. आणि माटे मास्तरांचा त्यांच्या तोंडून होणारा हा उल्लेख आदरार्थी होता हे मात्र मला नक्की आठवते.

पुढें योगयोग असा आला कीं, आमच्या सासवडचे एक गोखले म्हणून वकील होते. त्यांनीं पुण्याच्या सदाशिव पेठेंत एक दुमदारसें दुमजली घर बांधलें. या घराच्या वरच्या मजल्यावर माटे हे विन्हाडकरू म्हणून रहावयाला आले. गोखले वकिलांचा मुलगा शंकर हा माझ्या बरोवरीचा. आम्ही दोघे सासवडच्या इंग्रजी शाळेंत एकाच वेळीं नि एकाच वर्गांत शिकत होतो. पुण्याला आल्यावर मी भावे स्कूलमध्ये गेलों आणि शंकर न्यू इंग्लिशमध्ये गेला. कारण, त्याचे वडील टिळकांचे आणि गोखल्यांचे अभिमानी होते; आणि फिरून त्या शाळेचे माजी विद्यार्थीहि होते. ते स्वतः सासवडला रहात आणि त्यांनीं शंकरला मात्र पुण्याला अभ्यासाला ठेवलें होतें. ते स्वतः शिस्तीचे मोठे भोक्ते होते. तेव्हां पुण्यांत एकट्या रहाणाऱ्या आपल्या पोराला चांगली जरब बसावी म्हणूनच कीं काय त्या घराच्या दुसऱ्या मजल्यावर माटे मास्तरांचें विन्हाड आणून ठेवण्याची त्यांनीं योजना केलेली होती ! सुट्टीच्या दिवशीं पुण्याला आलेलीं आम्ही सासवडचीं कांहीं मुलें शंकरच्या वरांत जमत असूं. दोनचार तास आरडाओरड करावी, दंगा करावा, आणि गप्पा मारून चालते व्हावें, हा त्या ठिकाणीं एकत्र जमण्याचा आमचा हेतु असे. कारण, शंकरच्या विन्हाडांत वडील माणूस कोणीच नसे. आम्हांला पाहिजे होती तसली मोकळीक शंकरच्या त्या वरांत आम्हांला कधींच मिळूं शकली नाहीं. जरा आम्ही आवाज केला किंवा मोठ्यानें बोललों कीं शंकर दांत खाऊन आमच्यावर डोळे वटारायचा, 'वरती माटे मास्तर आहेत, तुम्हांला कळत कसं नाहीं !' त्याबरोबर वर्गांत मास्तर शिरावेत तसे आम्ही गप्प बसावयाचे. माटे मास्तरांच्यावर त्या वेळीं मनांतल्या मनांत आम्ही असे चिडायचे कीं कांहीं विचारूं नका ! मी शंकरला पुष्कळ वेळां रागावून म्हणायचा देखील कीं शाळेंतल्या मास्तरांचा सासुरवास हा घरांत काय म्हणून ! तेव्हां शंकर घाबरल्यासारखा चेहरा करून पुटपुटायचा कीं, कां कोण जाणें, माटे मास्तरांचें मला भय वाटतें-मग ते शाळेंत असोत, रस्त्यावर दिसोत कीं घरांत बसोत !'

अशा तऱ्हेनें सुट्टीच्या दिवशीं आम्हां मुलांच्या मौजेवर माटे मास्तरांच्या भयामुळें बहुधा विरजण पडत असल्यामुळें, आमचें माटे मास्तरांच्याबद्दलचें 'मत' त्या वेळीं एकदमच वाईट होऊन बसलें ! शंकरच्या मनांत माटे मास्तरांच्याबद्दल जो एक भयाचा 'गंड' होऊन बसला होता, तो माटे मास्तरांचें शिष्यत्व न पतकरतां शंकरच्या सोबतीनें आमच्याहि मनांत निर्माण होऊन बसला.

गंमतीची गोष्ट अशी की, हे सर्व होत असतांना पुष्कळ दिवस माझ्यांना प्रत्यक्ष असें मीं मुळींच पाहिलें नव्हतें. एक दिवस शंकर आणि मी रस्त्यानें जात असतांना समोरून माटे मास्तर येतांना त्यानें पाहिलें. वाघाचा वास येतांच दावे तोडून गाय जश्रुि एकदम उसळी मारते, तशा तऱ्हेचा चेहरा करून शंकर शेजारच्या बोट्यांत सटकला ! मी त्याचा कोट ओढून म्हणालों, 'अरे कायरे !' तो मागे तोंड न बळवतां म्हणाला, 'माटे मास्तर !' मी दचकून एकदम बळलों, तोंच माटे माझ्यापासून चार हातांच्या अंतरावरून चालले होते. त्यांचा त्या वेळचा तो चेहरा आणि तें चालणें अजून मी विसरलों नाहीं. त्या वेळीं त्यांचें वय मला वाटतें सत्तावीस किंवा अठ्ठावीस वर्षांचें असावें. तथापि, त्यांच्या मिशांची ढब आज जशी आहे तशीच त्या वेळींहि होती. निदान माझा समज तरी आज तसा आहे. त्यांचा चेहरा मला गंभीर, करारी आणि तेजस्वी असा वाटला. त्यांच्या चालण्यांत वेग होता आणि तेजहि होतें. शंकराच्या भित्रेपणामुळें ते जितके 'भयंकर' असावेत अशी जी मीं माझी समजत करून घेतली होती, ती त्यांना प्रत्यक्ष बघून मात्र पुष्कळच कमी झाली. भय कमी झालें अन् आदर वाढला. कांहीं तरी हें निराळेंच प्रकरण आहे असें मनाला आंतून वाटलें.

त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं मी कॉलेजांत गेलों. या सुमारास गडकऱ्यांची आणि माझी ओळख झाली, आणि गडकऱ्यांच्या साहित्याचा आणि संगतीचा माझ्या संस्कारक्षम मनावर अतिशयच परिणाम झाला. गडकऱ्यांचें काव्य आणि लिखाण त्या वेळीं ऐन भराला आलेलें होतें. त्यांच्या तेजस्वी प्रतिभेच्या नवनवीन उन्मेषानें महाराष्ट्राचे डोळे त्या वेळीं अगदीं दिपून गेले होते. त्यांच्या कविता, त्यांचे विनोदी लेख आणि त्यांचीं त्या वेळीं रंगभूमीवर आलेलीं दोन नाटके यांचा महाराष्ट्रांत एवढा बोलबाला झाला होता की, त्यांचें वाङ्मय अभिमानानें डोक्यावर झेलणारा तरुणांचा एक प्रभावी पक्ष निर्माण होऊं लागला होता. मी अर्थात्च या पक्षामध्ये होतों. गडकऱ्यांचे विरुद्ध-त्यांच्या वाङ्मयाच्या विरुद्ध-त्यांनीं लिहिलेल्या एका शब्दाच्या विरुद्ध कोणी 'ब्र' म्हणून बोललें, किंवा 'त्र' म्हणून लिहिलें तरी आमच्या तळपायाची आग मस्तकाला पोहोचल्यावांचून रहात नसे ! गडकऱ्यांविषयींचा आमचा हा अभिमान अगदीं आंधळा असला तरी तो निरर्थक होता असें कांहीं नाहीं. गडकरी हे आधुनिक कवींचे कुलगुरु केशवसुत यांचे 'सच्चे चेले' अस-

ल्यानें गडकऱ्यांच्या काव्याबरोबर आधुनिक कवींच्या काव्याचेही आम्ही विलक्षण अभिमानी बनलों. आधुनिक काव्यांतील प्रतिभा, त्या काव्यांचें सौंदर्य, त्या काव्यांचें सामर्थ्य, त्या काव्यांत प्रकट होणारा कवींचा दुर्दम्य आशावाद आणि प्रखर सामाजिक जाणिव या गुणांमुळे प्राचीन काव्यापेक्षां आधुनिक काव्य किती तरी पटीनें प्रभावी आणि प्रेरक आहे, असें आम्हांला वाटूं लागलें! आधुनिक काव्याची तरफदारी करण्यासाठीं पुष्कळसे 'वीर जसे' वीरश्रीनें त्या वेळीं पुढें आले, तसें आधुनिक कवींचें निष्कारण माजलेलें 'स्तोम' कमी करण्यासाठीं कांहीं जुन्याचे अभिमानी टीकाकारहि लेखण्या परजून पुढें सरसावले. योगायोग असा कीं माटे हे त्यांपैकींच एक होते. पुण्याला त्या वेळीं कृष्णाजी नारायण आठले यांचें 'केरळकोकिळ' मासिक अच्युतराव भट चालवीत असें मला आठवतें. या 'केरळकोकिळ' मासिकामध्यें माटे यांनीं एक लेखमाला सुरू केली. या लेखमालेचें नांव 'अडाणी कवींचा अधिकारातिक्रम' असें होतें. माटे हे नुसतेच मास्तर नसून लेखकहि आहेत असें त्या वेळीं मला प्रथम कळून आलें. 'लेखक' म्हटला कीं आदर वाढला अशी त्या वेळीं माझ्या मनाची स्थिति होती. तेव्हां माटे यांच्याबद्दल पूर्वीं जो किंचित् भययुक्त आदर वाटत होता त्यांतलि भय जाऊन त्यांच्याबद्दल थोडासा आपलेपणा वाटूं लागला. माटे यांनीं लिहिलेला तो पहिलाच लेख होता कीं नाहीं हें मला माहित नाहीं, पण मी त्यांचें मुद्रित स्वरूपांत पहिल्यानें वाचलेलें असें तसें लिखाण होतें. तथापि, माझ्यांची लेखमाला वाचून मात्र माझे डोकें अगदींच भडकून गेलें आणि माटे हे आधुनिक कवींचे एक शत्रू असावेत अशी त्या वेळीं माझी प्रामाणिक समजूत झाली. सुरुवातीला माझ्यांच्याबद्दल आमचें जें 'वाईट मत' झालें होतें तें या वेळीं माझ्या साहाय्याला धांवून आलें. आणि खरेंच हा कोणी तरी वाईटच माणूस आहे अशी मनाशीं मीं खूणगांठ बांधून ठेविली. 'अडाणी कवींचा अधिकारातिक्रम' या माझ्यांच्या लेखमालेचे एकंदर किती लेखांक तयार झाले, ते सगळेच्या सगळे प्रसिद्ध झाले किंवा नाहीं, हें कांहीं मला आज आठवत नाहीं. कारण 'केरळकोकिळ' मासिक हें कोकिळाच्या आवाजाप्रमाणें अधूनमधून कधीं तरी प्रकट होत असे. माझ्यांचे तीन लेखांक वाचलेले मला अंधुक अंधुक आठवतात. माझ्यांची लिहिण्याची पद्धत त्या वेळीं अगदींच बाल्यावस्थेंत होती हें मात्र नक्की आठवतें. हा लेखक कांहीं

वर्षानंतर महाराष्ट्रांतला एक पट्टीचा शैलीकार लेखक होईल असें भविष्य त्यांच्या त्या लिखाणावरून एखादा ज्योतिषी देखील करूं शकला नसता ! माट्यांनीं या लेखनमालेमध्ये पुष्कळशा आधुनिक कवींवर अडाणीपणाचा आणि अधिकारातिक्रमाचा आरोप केला होता. हा आरोप सिद्ध करतांना त्यांनीं बऱ्याचशा आधुनिक काव्यांतिल कांहीं त्रोटक उतारे दिलेले मला आठवतात. आधुनिक कवींचें माट्यांना नेमकें काय आवडलें असावें याचा कांहीं एक बोध माट्यांच्या त्या लेखमालेवरून होण्यासारखा नव्हता. आधुनिक कवितेचें केवळ दोषदर्शन करण्यासाठींच माट्यांनीं ती लेखमाला लिहिली होती एवढा मात्र माझा ग्रह झाला. मीं ती लेखमाला गडकऱ्यांच्या निदर्शनाला आणली. त्यांनीं ती आधीं थोडीशी वाचलीच होती. मीं गडकऱ्यांना माट्यांच्याबद्दल विचारतांच किंचित् स्मित करून, 'शिष्ट आहे लेकाचा !' असें ते पुटपुटले आणि त्यांनीं तो विषय तसाच तोडून टाकला. माट्यांच्या त्या लेखमालेवरून त्यांच्या लेखनगुणाचें किंवा मर्मग्राही बुद्धिमत्तेचें मोजमाप करणें चुकीचें होईल. तथापि माट्यांच्या मनाची ठेवण मात्र त्या लेखामध्ये मला चांगली उमटलेली दिसून आली. ही ठेवण आतां तर त्यांच्या स्वभावाचें आणि साहित्याचें एक ठळक वैशिष्ट्य होऊन बसलेलें आहे. ही ठेवण अशी कीं, माटे हे जुन्याचे अभिमानी आहेत असें नाहीं; तथापि नव्याचा फारच उदो उदो होऊं लागला तर मात्र नव्याचें स्तोम थांबविण्यापुरता ते जुन्याचा कैवार व्यावयाला कधींच मार्गेंपुढें पहावयाचे नाहीत ! नव्याचे ते शत्रु नाहीत. नव्याचा त्यांना हव्यास आहे; पण नव्याची फाजील टुरटुर चालवून देण्याची मात्र त्यांच्या मनाची तयारी नाही. नव्याचा त्यांना हव्यास आहे असें मीं कां म्हणतो ? तर आधुनिक कवितेला नांवें ठेवणारे हेच माटे त्या वेळीं कविता-लेखनाचे अल्पस्वल्प प्रयोग करून पहात होते. त्यांच्या कविता फारशा कांहीं प्रसिद्ध झालेल्या मला आठवत नाहीत. 'अभिनव काव्यमाले'चा जो एक भाग त्या वेळीं प्रसिद्ध झाला होता, त्यामधील त्यांच्या दोनतीन कविता मीं वाचल्या होत्या आणि एक कविता 'चित्रमय जगत्' मध्ये प्रसिद्ध झालेली माझ्या अवलोकनांत होती. माटे हे कविता देखील लिहितात हें ऐकून मला पुष्कळच आश्चर्य वाटलें. कारण माटे यांची मुद्रा पाहून ते काय करूं शकतील याविषयी मीं जे ठोकताळे स्वतःशीं बसविले होते, त्याच्याशीं शिक्षक आणि

टीकाकार या त्यांच्या दोन भूमिका सुसंगत आहेत असें मला वाटत होतें. पण ते कवि आहेत हे ऐकण्याची माझी तयारी नव्हती. माटे हे 'आधुनिक कवितेचे शत्रू' आहेत अशी जी त्यांच्याविषयीं आम्हीं कल्पना करून घेतली होती त्यामुळे त्यांच्या कवितेमधला कसल्याहि तऱ्हेचा चांगुलपणा दिसण्यापलीकडच्या स्थितींत आम्ही होतो; इतकीं त्यांच्याबद्दल आमचीं मते त्या वेळीं कलुषित झालीं होती. तथापि, अगदीं निःपक्षपाती दृष्टीनें माट्यांच्या त्या कवितांचा विचार करायचें आतां ठरविलें तरी त्यांच्या कवितेमध्ये कांहीं विशेष प्रसाद किंवा गुण होता असें मला वाटत नाहीं. 'ऊठ अहिल्ये, प्रभात झाली राम वनीं आला !' ही त्यांच्या भूपाळीची एक ओळ अजूनही माझ्या लक्षांत राहिलेली आहे. ती अर्थात्च गोड आहे. ती मला आवडते. त्या भूपाळीची रचना सोपी होती इतकेंही मला आठवतें. तथापि त्यांच्या त्या वेळच्या टीकालेखाप्रमाणें त्यांचें काव्यलेखनही अगदींच सामान्य होतें यांत शंका नाही. ही जाणीव त्यांना झाल्यामुळेच कीं काय पुढें आयुष्यांत त्यांनीं काव्य लिहिण्याचें सोडून दिलें. पद्यावरचा त्यांचा विश्वास अजिबात उडून गेला आणि काव्यमय गद्याचे त कष्टे पुरस्कर्ते बनले.

आधुनिक कवींवरील माट्यांच्या टीका-लेखाबद्दल बोलतांना गडकऱ्यांनीं त्यांच्याबद्दल जे उद्गार काढले असें मीं आतांच सांगितलें, त्याचा खरेपणा खुद्द गडकऱ्यांच्या वावतींतच प्रत्ययाला येण्यासारखा एक प्रसंग माटे यांच्या एका कवितेमुळे आला. गडकरी आणि माटे न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये एकाच वेळीं शिक्षक होते. गडकरी अर्थात् फार थोडा वेळ शिक्षक म्हणून राहिले. त्या थोडक्या काळांत गडकऱ्यांचे आणि माट्यांचे संबंध काय असावेत याची मला माहिती नाहीं आणि कल्पनाहि नाहीं. तथापि हे संबंध फारसे सलगीचे नसावेत अशी माझी अटकळ आहे. माटे कुर्रवाज आणि अबोल; गडकरी लहरी आणि फटकळ. तेव्हां दोघांचें फारसें जमण्यासारखें नव्हतें. शाळा सोडल्यानंतर गडकऱ्यांची लेखनकीर्ति एकाद्या वावडीप्रमाणें सरसर चढत वर गेली. माट्यांना वाङ्मयांत त्या वेळीं कांहींच नांव नव्हतें; किंबहुना ते वाङ्मयांत कोणीच नव्हते. असें असतां गडकऱ्यांच्या एका काव्याला उत्तर देण्याच्या मिषानें, त्यांच्या वैयक्तिक जीवनावर शिंतोडे उडविण्याचें माट्यांना कांहींच कारण नव्हतें. तो प्रसंग असा. गडकरी हे स्वभावानें अत्यंत देवभोळे आणि भाविक होते. महादेवाची आणि पांडुरंगाची

महाराष्ट्राचे शैलीकार साहित्यिक-माटे !

अनुक्रम ३०६-७६५५

अशा दोन तसविरी नेहमीं त्यांच्या उशागत असत. तुकारामाचा आणि नाम-
देवाची गाथा पुष्कळदां त्यांच्या हातालगत असे. ते एकादशीं कसत असल्याचं
मला माहित आहे. कांहीं एकादशीच्या दिवशीं निदान एक तरी अभंग रचण्याचा
त्यांचा नियम होता. असे रचलेले पांचपंचवीस अभंग एकत्रित करून त्यांनीं
'अनामिकाचे अभंग' या मथळ्याखालीं ते 'चित्रमय जगत' मध्ये प्रसिद्ध केलेले
होते. दर अभंगाच्या शेवटच्या ओळीची सुरुवात 'राम म्हणे' अशी होती. पण
'राम' हा शब्द प्रत्यक्षपणें तेथें न छापतां त्या ऐवजीं दोन फुल्या छापलेल्या
होत्या. त्याविषयीं गडकऱ्यांनीं आरंभीं मोठ्या विनम्र भावनेनें खुलासा केलेला
होता, कीं ज्या अभंगांची रचना तुकारामनामदेवांसारख्या संत महात्म्यांनीं केली,
त्यांच्यानंतर अभंगरचना करण्याची आपली खरोखरच पात्रता नाही. तेव्हां या
ठिकाणीं नांवाचा नसता अभिमान बाळगण्याचें काय कारण आहे ? गडकऱ्यांचे
हे अभंग इतके रसाळ आणि गोड आहेत कीं, तुकारामनामदेवांच्या अभंगांत ते
कोणीं घुसडून दिले तर एकाद्या पांगारकराला किंवा आजगांवकराला त्यांचा पत्ता
देखील लागावयाचा नाही. गडकऱ्यांचा मत्सर किंवा हेवादावा बाळगणाऱ्यां-
खेरीज करून दुसऱ्या कोणाच्याहि पोटांत गडकऱ्यांचे ते अभंग वाचून दुखण्याचें
कांहींच कारण नव्हतें. पण माटे मात्र गडकऱ्यांवर खवळून उठले ! तुकाराम महा-
राजांवर एकादा सालोमालो किंवा मंबाजी देखील इतका उसळून उठला नसेल.
माट्यांनीं अभंगांमधूनच गडकऱ्यांवर हल्ला केला ! माट्यांचे हे अभंग माझ्या आतां
स्मरणांत नाहीत. पण गडकऱ्यांसारख्या 'पतित' माणसानें अभंग रचण्याच्या
भानगडींत पडूं नये; कुठें ते पूर्वीचे संत आणि कोठें हा क्षुद्र व्यसनी माणूस
अशा अर्थाचा कांहीं तरी भाग त्या अभंगांमध्ये होता. माट्यांचे हे अभंग
गडकऱ्यांच्या अंतःकरणाला फार झोंबले. त्यांच्या कोमल हृदयाला ती गोष्ट
पुष्कळ वेळ लागून राहिली. एवढेंच नव्हे तर त्याविषयीं बोलतांना गडकऱ्यांचे
डोळे क्षणभर ओले झालेले मी पाहिले आहेत. याच व्याकुळ मनोवृत्तीमधून
'शहाजहाना आधीं मेली ख्यालीखुशाली ती त्याची !' या त्यांच्या कवितेचा
उद्भव झाला होता असें मला वाटतें. गडकऱ्यांच्या 'व्यसना' ची किंवा
'पतित' पणाची माटे यांची माहिती निव्वळ ऐकीव आणि अतिशयोक्त होती.
आणि गडकऱ्यांच्या लोकोत्तर प्रतिभेचें मापन करण्याच्या दृष्टीनें या माहिती-
चा उपयोग करणें ही गोष्ट गैरलागू होती. तथापि, ज्या मनोवृत्तीच्या पोटीं

माटे यांची ही टीका जन्माला आली ती मनोवृत्ति हा माटे यांचा एक महत्त्वाचा स्वभावविशेष आहे. माटे यांना स्वतःच्या चारित्र्याचा आणि सद्वर्तनाचा अभिमान आहे. अर्थात् त्यांच्या चारित्र्याच्या आणि सद्वर्तनाच्या कल्पना 'विनायक कोंडदेव ओकां' नीं रचलेल्या शालेय पुस्तकांतील धड्यामधल्या कल्पनांना धरून आहेत ती गोष्ट निराळी. तथापि, माटे यांना हा जो कांहीं अभिमान वाटतो तो योग्यच आहे; त्यांत दोष काढण्यासारखे कांहींहि नाहीं. त्यामुळे त्यांच्याशीं वैयक्तिक संबंध येणारांचा त्यांच्याबद्दलचा आदर खात्रीनें दुणावेल ! पण शुद्ध चारित्र्याच्या या अभिमानाला नुसत्या घमंडीचे स्वरूप आलेलें इतरांना दिसतें यांत शंका नाहीं. आणि या घमंडीच्या जोरावरच ते अधून-मधून इतर लेखकांवर गुरकावून त्यांच्याशीं दमदाटी करतांना दिसतात हें मात्र खरें. गडकऱ्यांवर माटे यांनीं अभंगांतून जी निर्दय टीका केली ती माटे यांच्या हातून एक अत्यंत वाईट गोष्ट घडली असें मला राहून राहून वाटतें. माटे यांना त्याबद्दल काय वाटत असेल हें कांहीं मला ठाऊक नाहीं. वास्तविक गडकऱ्यांच्या वाङ्मयाबद्दल माटे यांना अत्यंत आदर वाटतो, गडकऱ्यांची योग्यता त्यांनीं पुरेपूर ओळखलेली आहे, गडकऱ्यांबद्दल बोलतांना ते आतां इतक्या जळजळीत जिव्हाळ्यानें बोलत असतात कीं, ऐकणाराला तो जिव्हाळ्या जाणवल्यावांचून रहात नाहीं. हें मला स्वतःला माहित आहे. तथापि, 'अनामिकाच्या अभंगा' वर माट्यांनीं जी टीका केली ती करावयाला नको होती हें माझे मत मात्र अजूनही कायमच आहे.

याच सुमारास माटे यांनीं एक नाटकही लिहिलेलें होतें आणि तें 'बसविण्या' साठीं 'ललितकलादर्श' नाटक मंडळीचे केशवराव भोसले यांच्याकडे गेलेहि होते असें आम्हीं त्या वेळीं ऐकलें. त्या नाटकाचें नांव 'केवळ देशासाठीं हाच खरा प्रेमसंन्यास' असें होतें असें मला आठवतें. माट्यांच्या नाटकाचें हें मालगाडीसारखें लांबलचक नांव फिरून फिरून उच्चरित आम्ही पोट धरधरून किती तरी वेळां हंसलों असूं ! हें नाटक ऐतिहासिक होतें असें म्हणतात. गडकऱ्यांच्या प्रेमसंन्यासाला उत्तर देण्याचा हा एक प्रयत्न तर नसावा अशी मला राहून राहून शंका येते. या नाटकाबद्दल 'ललितकला' मंडळीमध्ये पुष्कळच थडामस्करी चालत असे. विशेषतः, शिवाजी आपला तरवार कमरेला लटकावून हिरव्यागार गवतावरून चाललेला आहे, आणि त्या गव-

तावर पडलेले दंबबिंदू तरवारीच्या तेजस्वी पात्यामध्ये चमकत आहेत असे किंवा अशासारखे कांहीं वर्णन त्या नाटकांत आले होते असे म्हणतात. त्याबद्दल एक गोष्ट अशी सांगण्यांत येत असे की, केशवराव भोसल्यांनीं माट्यांना म्हणे विचारले की, 'रंगभूमीवर हे दंबबिंदू तरवारीच्या पात्यांत चमकतांना दाखवायचे कसे ?' तर त्यावर माट्यांनीं उत्तर असे दिले म्हणे की, 'हें मी काय सांगूं ! काय कसे दाखवायचें हा तुमचा धंदा आहे !' ही गोष्ट नाटक-मंडळीच्या गप्पाटकांमधून निर्माण झालेली असल्याने तिच्या खरेखोटेपणा-बद्दल खात्री देवत नाही.

काव्यावरील टीका, कविता किंवा नाटक लिहिण्याची माट्यांच्या आयुष्यांतली ही अवस्था फार वेळ टिकू शकली नाही. माट्यांचें महत्त्वाकांक्षी मन त्यामध्ये अधिक काळ रमणें शक्य नव्हतें. उत्तम शिक्षक-विशेषतः, वरच्या वर्गांत उत्तम इंग्रजी शिक्षणारे-म्हणून पुण्यांत त्यांचा लौकिक वाढत चाललेला होता. मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा एक खाजगी वर्ग त्यांनीं उघडला होता. या वर्गांत प्रवेश मिळवण्यासाठीं विद्यार्थ्यांची झुंबड पडत असे ! आणि या वर्गापासून पुष्कळशी पैशाची प्राप्तीहि त्यांना होत असे. न्यू इंग्लिश स्कूलच्या त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांवर ही गोष्ट आल्याकारणानें ती शाळा सोडून 'नूतन मराठी विद्यालया'मध्ये माटे यांना जावें लागले, असें मी त्या वेळीं ऐकले होते. मॅट्रिकच्या खाजगी वर्गावर माटे यांना जेवढे पैसे मिळत तेवढे ते शहरांताले हरिजन विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर खर्च करीत असत. माटे यांच्या आयुष्यांतला हा एक महत्त्वाचा कालखंड होता. समाजसेवक या नात्यानें माटे यांनीं ह्या वेळीं जें कार्य करून दाखविलें त्यालां तोड नाही. माटे यांनीं आपल्या जुन्या विद्यार्थ्यांच्या साहाय्यानें गांवांतील निगनिराळ्या विभागांत हरिजन विद्यार्थ्यांसाठीं रात्रीच्या मोफत शाळा उघडल्या. या शाळेंत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पाठ्या, पुस्तके आणि इतर लेखनसाहित्य ते स्वतःच्या खर्चानें पुरवीत असत. या कामीं माटे यांनीं अविश्रांत मेहनत घेतली आणि स्वतःच्या द्रव्याचा पुष्कळसा खराबा केला. पुण्यांतील हरिजनांच्या शिक्षणाचा खरा पाया माटे यांनीं घातला हें आज ती मंडळी मान्य करण्याच्या मनोवृत्तीमध्ये जसली तरी हें सत्य आहे. यामुळे अधिक सनातनी मंडळींचा रोष माटे यांना

पत्करावा लागला. 'महार माटे' म्हणून त्यांची अवहेलना करण्याचा पुष्कळ वेळां प्रयत्न झालेला आहे.

समाजशास्त्राच्या दृष्टीने अस्पृश्यांच्या प्रश्नाचा विचार करण्यास या वेळेपासूनच माटे यांनीं सुरुवात केली. 'अस्पृश्यविचार' या मथळ्याखाली 'केसरी' मध्ये त्यांची एक लेखमाला सुरू झाली. ही लेखमाला वाचतांना माटे यांच्या लेखनशैलीचें नवें जागृत स्वरूप मला प्रथम पहावयाला मिळालें. लेखांची भाषा थोडीशी क्लिष्ट आणि क्वचित् दुर्बोधहि होती. तथापि माट्यांच्या लेखनशैलीचें आज जें मनोहर आणि तेजाळ स्वरूप दृष्टीस पडतें, त्याचे पाय या लेखमालेच्या पाळण्यांत स्पष्टपणें दिसून आले यांत शंका नाही. 'अस्पृष्टांचा प्रश्न' हा माटे यांचा ग्रंथ त्यांच्या दीर्घ व्यासंगाचा आणि प्रत्यक्ष अनुभवांचा एक सुंदर परिपाक आहे. हरिजनांविषयीं माटे यांना इतकी आपुलकी वाटते, त्यांच्यासाठीं त्यांनीं एवढा त्याग आणि परिश्रम केलेले आहेत ! इतकेंहि असून या बाबतींत माटे यांच्या बांद्याला कांहीं एक श्रेय आलें नाही ! याचें कारण माटे यांचा विशिष्ट स्वभाव आणि जीवनाकडे पहाण्याचा त्यांचा विशिष्ट दृष्टिकोण ! समाजांतील अन्याय माट्यांच्या काळजाला तीव्रतेनें बोचत होते. ते दूर करण्यासाठीं स्वतः वाटेल त्या खस्ता खाण्याची त्यांची तयारी होती ! पण ते अन्याय दूर करण्यासाठीं ते समाजांतील सनातनी वर्गावर कोणत्याहि प्रकारची अन्यायमूलक जबरदस्ती करावयाला तयार नव्हते ! हरिजन विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याच्या अनिवार्य हव्यासानें त्यांनीं सनातनी वर्गाकडून स्वतःला 'महार माटे' ही पदवी मिळवून ठेविली, तर हरिजनांच्या मंदिरप्रवेशाबाबत होणाऱ्या सत्याग्रहाच्या चळवळीला कसून विरोध करण्यासाठीं सनातन्यांमध्ये ते सामील झाले आणि त्यामुळें 'सनातनी सुधारक' ही पदवी त्यांनीं कायमची संपादन ठेविली !

माटे खरोखरच सनातनी आहेत का सुधारक आहेत, की दोन्हीहि अर्थे अर्थे आहेत का दोन्हीहि मुळींच नाहीत आणि तिसरेंच कांहीं तरी आहेत याचें महाराष्ट्रांत पुष्कळांना कोडें आहे ! माटे यांना स्वतः मात्र अतिशय घमंड आहे कीं, आपली विचारांची बैठक अगदीं ठाम आहे. त्यांत ढिलेपणा असा कांहीं नाही. म्हणूनच 'संशयात्म्या' वामनराव जोशींना 'मंत्रचळे' म्हणून थोडेंसें हिणवायला त्यांनीं कमी केले नाही. तथापि नानातऱ्हेनें मीं पुष्कळ विचार करून पाहिला; पण माट्यांना 'सुधारक' म्हणायला माझा कांहीं धीर होत नाही !

कांहींहि केलें आणि कांहींहि म्हटलें तरी त्यांच्या मनाची मूळची बैठक ही सनातन्याचीच आहे याविषयी मला तरी शंका नाही. हरिजनांच्या उद्धारासाठी तळमळणारे माटे हे जातिभेद मानित नाहीत अशी जर कोणी समजूत करून घेईल तर ती अगदी चुकीची ठरेल ! माटे यांना आपण ब्राह्मण आहोंत-किंबहुना आपण चित्पावन (चित्तपावनांनो, क्षमा करा !) ब्राह्मण आहोंत याचा विलक्षण अभिमान आहे. टिळकांच्या राष्ट्रीय राजकारणाच्या परंपरेंत ज्यांचें बाळपण आणि तारुण्य गेलें, ते माटे निव्वळ विचारानें तरी राष्ट्रीय राजकारणाचे पुरस्कर्ते असतील अशी कोणी कल्पना करील तर तीही बरोबर नाही ! जातीय दृष्टीने देश-कारण करणाऱ्या हिंदुमहासभेला आज त्यांचा पाठिंबा आहे ! सावरकर हे साधारणतः त्यांचे समकालीन असल्याने त्यांचें पूर्वीचें सारें अलौकिक कर्तृत्व त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी पाहिलेलें आहे. त्यामुळें सावरकरांवर आज ते इतके बेहद खूष आहेत की, त्यांच्या आजच्या राजकारणाकडे बुद्धीची डोळेझांक करून ते त्यांच्याकडे आपली प्रज्ञा गहाण टाकायला तयार झाले आहेत ! 'विज्ञानबोधा' ची व्यासंगपूर्ण आणि विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना लिहिणाऱ्या माट्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण शास्त्रीय आणि बुद्धिवादी असेल अशी कोणी कल्पना करील ! पण तसें नाही ! गणपतीची आपण थट्टा केली म्हणून कोल्हटकरांना आपलें तोंड मरण्यापूर्वी वांकडें झालें असावें असें वाटलें ही गोष्ट 'पावित्र्य-विडंबना' वरील व्याख्यानामध्ये आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ त्यांना सांगावीशी वाटली !

माट्यांनी समाजशास्त्राचा फार सखोल अभ्यास केलेला आहे. आपण समाजशास्त्री आहोंत या गोष्टीचा त्यांना अभिमान आहे. पण त्यांच्या समाजशास्त्रीय कल्पना एकोणिसाव्या शतकांतल्या आहेत. 'साम्यवादा' च्या अभ्यासाचे संस्कार त्यांच्या विचारांवर आणि लेखनांवर झालेले आढळून येत नाहीत. यामुळें 'साम्यवादा' च्या अभ्यासानें जागृत झालेल्या महाराष्ट्राच्या ताज्या तरुण पिढीवर त्यांचें कांहींच वजन नाही. तरुण विद्यार्थ्यांमध्ये अत्यंत प्रिय असतांनाहि त्यांच्या हातांतून आणि त्यांच्या डोळ्यांदेखत तरुण पिढी निसटून पुढें गेली ! हिंदु युवकांचें भगवें वर्तुळ काय त्यांच्याभोंवतीं शिल्लक उरलें असेल तेवढेंच. तरुण पिढीला आपण पारखे झालों आहोंत या गोष्टीचा त्यांच्या अंतःकरणाला धसका बसल्यासारखा दिसतो. म्हणूनच 'तरुणांचें पुढारीपण पत्करणें हें धोक्याचें

असतें. कधीं तें अंगलट येईल याचा नेम नसतो. ' असें त्यांनीं आतां आपलें मत वनविलेलें दिसतें.

माट्यांची वाङ्मयीन विचारसरणी ही देखील सनातनीच आहे. म्हणून पुरोगामी वृत्तीच्या लेखकांपेक्षां कृष्णराव मराठ्यांच्या ' संस्कृतिसंरक्षका 'शीं त्यांचें अधिक मेतकूट जमतें. 'कामक्रोधमदमत्सर' हे आपले शत्रू नाहींत, मित्र आहेत. शृंगाराची योग्य दखलगिरी वाङ्मयांत घेतली पाहिजे अशीं मतें असलेल्या माट्यांना माझ्या ' ब्रँडीच्या वाटलीं ' तलें ' कृष्णराव, आम्हांला चान्स द्या ! ' हें शृंगारिक वाक्य किंवा त्या वाक्यांतला ' चान्स ' हा शब्द कांहीं खपला नाहीं. हमरीतुमरीवर येण्यासारखें भयंकर असें कांहींच त्यांत नव्हतें ! पण तेवढ्यावर मराठ्यांची कड वेऊन त्यांनीं माझ्याशीं रण लढविलें ! यावावत आम्हां दोघांमध्ये जी धुमश्र्वकी झाली ती ' अत्रे-माटे ' या नांवानें इतिहासांत जमा आहे. या वादांत आपण जय मिळविला अशी माट्यांना घमेंड आहे. कारण सनातन्यांच्या अर्जाप्रमाणें सरकारनें माझ्या बोलपटामधला शंभर फुटांचा तुकडा उडवून टाकला ! सनातन्यांची अब्रू सावरावयाला सरकारला धांवून यावें लागलें ! या ' विजया ' चें माट्यांना मनांतून खरोखरच समाधान वाटत असेल किंवा नाहीं याबद्दल मला शंका आहे ! या वादांत माझा जय झाला अशी माझी घमेंड आहे ! पंचवीस तीस हजारांच्या विराट जनसमुदायापुढें या निमित्तानें दोनअडीच तासभर मीं एक प्रचंड व्याख्यान देऊन माझी वाजू श्रोत्यांना पटवून दिली ! माझ्या आयुष्यातील एक अविस्मरणीय प्रसंग माट्यांच्यामुळे निर्माण झाला म्हणून त्यांच्याबद्दल मला नेहमीं कृतज्ञता वाटेल.

या वादांतली जयापजयाची गोष्ट सोडून द्या. त्यांत कांहीं फारसें तथ्य नाहीं. पण या वादामुळे माट्यांचें एक स्वाभाववैशिष्ट्य मला कळून चुकलें. माटे यांचा स्वभाव रागीट आणि हट्टी आहे. एकदां ते हट्टाला पेटले म्हणजे स्वतःच्या मनावर त्यांचा फारसा ताबा रहात नाहीं ही गोष्ट मला या वेळीं पुरती कळून चुकली. यशवंत कवीशीं त्यांचा मार्ग एकदां वाद झाला. त्या वेळीं ते इतके रागावले कीं, 'तुमचीं हाडें मऊ करीन' किंवा तुमच्या 'कानशिलांत भडकवीन' अशी भाषा बोलण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली ! ' अत्रे-माटे ' वादाचे वेळीं एका भाषणांत आपण म्हातारे झालों नाहींत हें श्रोत्यांना पटवून देण्यासाठीं ' अत्रे जें जें

कांहीं करतील तें तें मी करून दाखवीन !' असें अंगाविक्षेपासह त्यांनीं म्हणून दाखविलें असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें त्या वेळीं काढलेल्या एका पत्रकांत त्यांनीं ' माझे कूसहि वांकडे होणार नाही ! ' हा भयंकर वाक्यप्रयोग करून कृष्णराव मराठ्यांनाही लाजवले असें सांगतात. फडके यांचा ' टिच्चून ' आणि माटे यांचा ' कूस ' हे शब्द मराठी वाङ्मयामध्ये आज चांगलेच परिचित होऊन बसले आहेत. सगळ्यांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ज्यांनीं माझ्या ' चान्स ' या शब्दाला हरकत घेतली त्यांनीं आपल्या ' वांकड्या कुसा ' चें समर्थन करतांना आकाशपाताळ एक करावयाला कमी केले नाही ! मी त्या वेळच्या एका भाषणांत माझ्यांना माझीं पुस्तकें कॉलेजांतिल विद्यार्थ्यांना शिकवावीं लागतील असें म्हणालों होतो. त्यावर ' अत्रे माझ्या लेखांतिल उतारे आपल्या पुस्तकांमध्ये छापून आपलें पोट जाळीत आहेत. ' असें माटे यांनीं विधान केले होते. वास्तविक माझ्या ' अरुण वाचन ' या क्रमिक पुस्तकांमध्ये मीं माट्यांच्या लिखाणामधील मला आवडलेले उतारे समाविष्ट केलेले होते त्याबद्दल माझ्यांना मीं मोबदला दिलेला होता. माट्यांचे उतारे मी एका दृष्टीनें विकतच घेतलेले होते. असें असतां माट्यांच्या लेखांवर मीं माझे पोट जाळतो हें त्यांचें म्हणणें कसें खरें आहे बरें ? पण भांडणाच्या भरांत माट्यांच्या लेखणींतला आणि वाणींतला संयम सुटतो हेंच खरें ! अमुक अमुक माणसाचें मुस्काट रंगवीन असें मी स्वतः म्हणालों किंवा माझे कूसही वांकडे होणार नाही असें मी उद्गारलों तर एकाडे वेळीं माझ्या वृत्तीला तें साजूनच दिसेल ! पण माट्यांसारख्यांना तसें म्हणणें मात्र शोभत नाही. निदान माट्यांपासून असल्या गोष्टीची मी अपेक्षा करित नाहीं.

इतकें सगळें रामायण सांगितलें तरी माटे मला आवडतात-त्यांचें लिहिणें मला आवडतें... याचें कारण माटे वाहेरून दिसतात तितके ते रूक्ष नाहीत. माटे गयाची तरफदारी करित असले तरी त्यांची मनोवृत्ति गद्य नाही. मानवी भावनेचा आणि सहानुभूतीचा निव्वळ शंख आणि जिवंत झरा या माणसाच्या अंतःकरणांतून वहात आहे. त्या झऱ्याच्या ओलाव्याला मी बसलेलों आहे. त्या झऱ्याचे शीतल तुषार माझ्या अंगावर मीं उधळून घेतले आहेत आणि त्यामुळे माझ्या हृदयाची रुखरुख निवलेली आहे. माट्यांचे दोष मला दिसत असले आणि माझे दोष माझ्यांना दिसत असले तरी दोघांच्या अंतःकरणांत-

ल्या एकमेकांविषयींच्या खुणा एकमेकांना पटलेल्या आहेत आणि दोघांचाहि एकमेकांविषयींचा ओढा मध्यंतरींच्या भांडणामुळे कमी झालेला नाही. लोक माझ्याविषयीं वाटेल त्या कंड्या उठवितात याविषयीं एकदां रस्त्यांत उभ्या उभ्या त्यांच्याशीं बोलत असतांना मी चिडून म्हणालों, 'लोक महा हलकट आहेत!' त्यावर माटे मोठ्या जिव्हाळ्यानें मला म्हणाले, 'अत्रे, लोकांना तुम्ही शिव्या देऊं नका. तुमच्या गुणांचें चजि करणारे लोक जगांत कांहीं कमी नाहीत!' अकरा वर्षांपूर्वीं एका फौजदारी खटल्याचें किटाळ माझ्यावर आलेलें होतें. त्यांतून माझी सहीसलामत सुटका झाल्यावर मुद्दाम मला भेटून माझे अंतः-करणापासून अभिनंदन करणारे माटे हेच पहिले होत. त्या वेळीं माझा हात हातांत धरून 'गृहस्था, आज मला इतका आनंद झालाय!' असें ज्या भावनेनें ते म्हणाले त्या भावनेची आठवण झाली कीं, माझ्या डोळ्यांत अजूनही पाणी येतें. माटे यांचे ते शब्द मी आमरण कधींहि विसरणार नाहीं. माटे यांनीं माझ्या प्रत्येक नाटकावर लेखी अभिप्राय देऊन माझ्या गुणांचें कौतुक केलेलें आहे. आणि मला वेळोवेळीं उत्तेजन दिलेलें आहे, हें तरी मी कसें विसरेन ?

मध्यंतरीं आम्हां दोघांमध्ये पुष्कळच पूर वाहून गेला. अजूनहि अधूनम-धून उरलेलें पाणी खळखळतेंच आहे. मनांतल्या कांहीं अढ्या आणि पीळ अजून शिल्लक आहेतच. पुष्कळ दिवसांत एकमेकांची गांठभेट नाही. राजकीय पक्षभेदामुळे आपलेपणाची भावना थोडीशी दुरावलेलीच आहे. म्हणून पुण्यास माझ्यावर जेव्हां हल्ला झाला तेव्हां औपचारिक सांत्वन करण्याचें देखील माझ्यांना भान राहिलें नाही. कारण त्यांत स्वतःच्या हेक्याला त्यांना थोडी तरी मुरड घालावीच लागली असती.

हीच माझ्यांच्या स्वभावांतली एक गोम आहे. माटे मनानें प्रेमळ आहेत; पण वृत्तीनें खेळाडू नाहीत. ते विसरूं शकत नाहीत, दुख धरून बसल्यासारखे वाटतात. म्हणून माझ्यांची मैत्री संभाळणें मित्रांना जड वाटतें. कधीं चुकून माकून तोंडांतून भलता शब्द जाऊन त्यांचें मन तर दुखावले जाणार नाही याबद्दल एकसारखें जागरूक रहावें लागतें. बरोबरीच्या मैत्रीत हें कसें शक्य आहे ? दत्तोपंत पोतदार मित्रमंडळींत आपले भस्माचे पटे आणि बंडी सहज विसरू

शकतात. पण माटे आपल्या मिशा आणि ताठा कधींच विसरू शकत नाहीत. हा दोघांमधला फरक आहे.

माटे यांच्या बोलण्यांतली आणि लेखनांतली गोडी अवीट आहे. त्यांची व्याख्यानाची पद्धति अतिशय ठसकेबाज आणि मोहक आहे. कित्येक वेळीं त्यांची व्याख्यानें अशीं कांहीं रंगतात कीं, कांहीं सुमार नाहीं. एक डोळा तिरपा करून आणि मिशांवर काचित् हात फिरवून ते अशा कांहीं आवेशानें आणि विश्वासानें बोलतात कीं, श्रोत्यांवर त्याची ताबडतोब छाप पडल्यावांचून रहात नाहीं. स्वतःच्या व्याख्यानांची लज्जत स्वतःच अनुभवीत ते बोलत आहेत असें पुष्कळ वेळां वाटतें. माट्यांच्या लेखनशैलीवर त्यांचा स्वतःचा ठळक छाप पडलेला आहे. त्यांचें लिहिणें मोठें डौलदार आणि फर्मास आहे. एक एक शब्द आणि वाक्यप्रयोग ते असा कांहीं ठेवणींतला काढतात कीं, ऐकणारानें चाट व्हावें. त्यांची भाषा जुनाट नाही; वरगुती आहे. पुस्तकी नाही; बोली आहे. 'नाट्यछटाकार दिवाकर' यांच्या एका स्मृतिदिनाचे प्रसंगीं त्यांनीं आपल्या भाषणाचें प्रतिवृत्त 'ज्ञानप्रकाशांत' छापलें होतें. माट्यांच्या लेखनशैलीचा तो एक सर्वोत्कृष्ट नमुना आहे असें माझे मत आहे. माट्यांचे राजकीय आणि सामाजिक विचार मला मान्य नसले तरी त्यांच्या लेखांतली जिब्हाळा आणि बळबळा मला व्याकुळ करूं शकतो. म्हणून माट्यांचें प्रत्येक लिखाण मी मोठ्या आवडीनें आणि मिटक्या मारीत वाचतो. वैचारिक दृष्ट्या माट्यांचें लिखाण लोकांच्या फारसें स्मरणांत राहिलें नाही तरी 'महाराष्ट्रांतील पट्टीचा शैलीकार' साहित्यिक म्हणून मराठी वाङ्मयांतली त्यांचें स्थान अढळ आहे !

माट्यांची लेखनशैली जितकी तेजस्वी आणि तजेलदार आहे तितकी त्यांची वैचारिका जर असती तर—तर आज महारष्ट्रीय राजकारणांत आणि समाजकारणांत फारच श्रेष्ठ स्थान त्यांनीं फटकावेलें असतें. त्यांच्या वाणींत, लेखणींत आणि व्यक्तिमत्तेंत तें सामर्थ्य आहे. पण जाऊं वा ! त्याचा विचार करण्यांत काय अर्थ आहे ? माट्यांच्या आणि माझ्यामध्ये कित्तीही मतभेद असले तरी त्यांच्याशीं मनमोकळेपणानें पोटभर गप्पा मारून पुष्कळ वर्षांचा राहिलेला हिशेब चुकता करण्यांत मला केव्हांहि आनंदच वाटे !

अनंत हरि गद्रे

एक लाख माणूस

अनंत हरि गद्रे यांना मी लहानपणापासून ओळखतो. अर्थात् माझ्या दोघेहि आम्ही पुण्याचे, आणि फिरून एकाच वेळांत रहाणारे अन् वावरणारे. जेगेश्वरीच्या एका तोंडाला अनंतरावांचे सुगंधी सामानाचे दुकान होतें, तर दुसऱ्या तोंडाला पुराणिकाच्या वाड्यांत मी रहात होतो. तथापि, आमची दोघांची ओळख अशी मुळीच नव्हती. तसें ओळख असण्याचें कांहीं कारणच नव्हतें. मी बोलून चालून कॉलेजांत जाणारा एक विद्यार्थी, आणि अनंतराव तर बाजारपेठेंत दुकान थाडून बसलेले एक उत्साही व्यापारी ! वर्तमानपत्राशीं, वाङ्मयाशीं, नाटकांशीं किंवा लेखनाशीं अनंतरावांचा त्या वेळीं कांहींच संबंध नव्हता ! निदान तसा त्यांचा कांहीं आंतून गुपचूप संबंध असावा किंवा तो पुढें केव्हांतरी फारच जाहीर होणार आहे, याची त्या वेळीं मला ओझरती देखील कल्पना नव्हती. मीहि साहित्याशीं फारशा खोड्या करायला सुरुवात केली नव्हती त्या वेळीं. मग अनंतराव मला कोठून ओळखणार !

बाकी अनंतरावांची आणि माझी ओळख नव्हती; तरी मी मात्र त्यांना त्या वेळीं ओळखत होतो. किंवा ओळखून होतो ! रोज त्यांच्या त्या दोन खणी दुकानावरून दोन-चार वेळां तरी जाण्याचा मला प्रसंग येई; पण प्रत्येक वेळीं जातां जातां दुकानाकडे सहज मीं नजर टाकली नाहीं असें मात्र क्वचित् होई ! चारदोन ओळखीची मंडळी गप्पांचा आखाडा मांडून त्या दुकानांत आपली नेहेमीं बसलेली असायची ! अनंतराव हा कोणी तरी एक गमत्या माणूस आहे, अशी त्याच वेळीं मीं खूणगांठ बांधून ठेविली होती. त्यामुळे अनंतरावांना बघितलें कीं, त्यांची थट्टा करण्याचा मोह मनांत हळूच उत्पन्न होत असे. 'अख्खा

अंजीर' विकायला अनंतरावांनीं त्याच वेळीं सुरुवात केली होती. ही 'अख्खा अंजीर' काय भानगड आहे हें आम्हांला मुळींच ठाऊक नव्हतें. 'अख्खा' शब्दाचा अर्थहि आम्हांला त्या वेळीं माहित नव्हता ! तेव्हां अनंतरावांच्या दुकानावरून जातांना 'अख्खा अंजीरा'ची पाटी वाचायची, तिची कांहीं तरी वात्रट टवाळी करायची, अन् हंसत हंसत पुढें जायचें, हा आम्हां कॉलेज-मधील कांहीं पोरांचा नित्याचा शिरस्ताच होता !

लोकमान्य टिळकांनीं वऱ्हाड-खानदेशकडे त्या वेळीं स्वराज्याची मोहीम काढली होती. त्या मोहिमेच्या वर्णनाची एक माला त्या वेळीं पुण्यांत प्रसिद्ध होऊं लागली. या मालेचें नांव 'राष्ट्र-प्रेम-माला.' या मालेचीं पुस्तकें छोटींशींच असत, आणा दोन आणे किंमतीचीं ! त्यांचें वाह्यांगाहि चांगलें आकर्षक असे. पुण्यामध्ये या पुस्तकांचा एकदमच बोलवाला झाला. बहुतेक लोकांच्या हातांत एकादें दुसरें पुस्तक दिसलें नाहीं असें क्वचितच होई. या मालेचे लेखक 'अनंत हरि गद्रे' हीच व्यक्ति आहे असें जेव्हां आढळून आलें, तेव्हां मला चांगलाच धक्का बसला ! अनंत हरि गद्रे ! जोगेश्वरी नाक्यावरील 'सौगंधिक स्टोअर्स' चा मालक ! 'अख्खा अंजीर' विकणारा माणूस ! अन् हा 'राष्ट्र-प्रेम-माला' काढूं शकतो ! हा लोकमान्य टिळकांच्यावर पानेंच्या पानें लिहूं शकतो ! क्षणभर या गोष्टीवर माझा विश्वासच बसेना ! पण न बसून कसें चालेल ! मालेचीं पुष्पें दर महिन्याच्या महिन्याला तर निघत होती आणि त्याच 'सौगंधिक स्टोअर्स'मध्ये 'कोहिनूर गुलकंद' आणि 'अख्खा अंजीर' यांच्या मांडीला मांडी लावून व विक्रीसाठीं बसलेलीं दिसतच होती !

सुगंधी सामानाचा हा दुकानदार एक लेखकही आहे अशी खात्री होतांच त्याच्याबद्दलचें कुतूहल अधिकच वाढलें आणि आदरहि पण वाढूं लागला. आदर वाढण्याचें आणखी एक कारण, म्हणजे आम्ही त्या वेळचे कॉलेजांतील तरुण विद्यार्थी हे पराकोटीचे टिळकपूजक होतो. टिळक हे त्या वेळीं जवळ जवळ आमचे परमेश्वरच होते म्हणानात ! मवाळांना, गोखल्यांना, आणि सरकारला खच्चून शिव्या द्यायच्या अन् टिळकांचे आणि 'केसरी'चे मुक्तकंठानें पोवाडे गावयाचे, हा त्या वेळीं आम्हां पोरांचा अत्यंत आवडता व्यवसाय असे. टिळकांबद्दल जो कोणी चांगलें बोलेल किंवा चांगलें लिहील तो साहजि-

कच आम्हांला प्रिय ! तेव्हां जोगेश्वरी नाक्यावरचा हा गुलकंदवाला टिळकांच्या वाजूचा आहे हें कळतांच इतक्या दिवस जातां-येतां आपण त्याची उगाच थटा करित होतो, याबद्दल हळहळ वाटून आम्हांला वराच पश्चात्ताप झाला !

तथापि, प्रत्यक्ष पुस्तकें वाचून मात्र अनंतरावांच्या लेखनशैलीबद्दल कौतुक वाटण्याऐवजी त्यांची चांगली तर उडवावी असेच वाटू लागले ! कारण अनंतरावांची लेखनशैली त्या वेळीं फारच प्राथमिक अवस्थेत होती ! त्यांच्या दुकानाच्या भाषेतच बोलायचें म्हणजे त्यांचा साहित्य-गुलकंद त्या वेळीं फारसा मुरलेला नव्हता. अच्युतराव कोल्हटकरांच्या प्रमाणें ते वाक्यांची पुनरावृत्ति एकसारखी पुन्हां पुन्हां करित असत ! पण त्यांच्या त्या लिहिण्यांत अच्युतरावांचा डौलहि नव्हता किंवा त्यांचें लालित्यहि नव्हतें ! टिळकांबद्दल लिहितांना तर त्यांच्या अतिशयोक्तीला कांहीं धरबंदच रहात नसे. हिंदूमि ही 'माता' आणि टिळक हें 'बाळ' असें रूपक घेऊन त्यांनीं एक 'पुष्प' लिहिलेलें अजून मला आठवतें. त्या पुस्तकांत टिळकांशीं त्यांनीं फारच अंगलगट केली म्हणून आम्हीं पोरें त्या वेळीं अनंतरावांवर खूपच चिडलो होतो ! अनंतरावांच्या या 'राष्ट्र-प्रेम-माले'चा मध्यम शिक्षित किंवा अर्ध-शिक्षित जनतेमध्ये पुष्कळच खप होत असला तरी सुशिक्षित मंडळींवर मात्र या पुस्तकांचा फारसा परिणाम झालेला नव्हता. कांहीं ठिकाणीं तर या पुस्तकांचें हंसूच होई. तथापि, अनंतराव हा माणूस एक अडाणी दुकानदार आहे, त्याच्यापासून जास्त दर्जाच्या लेखनाची अपेक्षा काय करायची ? असेंच पुष्कळांनीं त्या वेळीं आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलें असलें पाहिजे.

अनंतराव फारसे शिकलेले नसावेत, असलेच तर ते जास्तीत जास्त 'मॅट्रिक फेल' असावेत अशीच त्या वेळीं पुष्कळांची समजूत होती. मला वाटतें आज देखील कांहीं कांहीं लोकांचा तसाच समज असावा. अनंतराव हे चांगले शिकलेले आहेत, फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बी. ए. च्या परीक्षेपर्यंत त्यांची मजल पोहोचलेली आहे, संस्कृत भाषेत तर त्यांचा हात धरणारे त्या वेळीं फारच थोडे विद्यार्थी होते, हें मला कित्येक वर्षांनीं पुढें कळलें. मला वाटतें एकदां प्रा. माट्यांनींच बोलतां बोलतां मला सांगितलें कीं, ते दोघे एकाच वेळीं कॉलेजांत शिकत होते म्हणून ! तथापि, पहिल्यापासून अनंतरावांनीं आपल्या-

भोंवतीं एकंदर 'हवा' च अशी निर्माण करून ठेवली आहे कीं, ते अर्ध-शिक्षित असावेत असाच त्यांच्यावद्दल दुसऱ्याचा समज व्हावा ! अनंतरावांनीं आपल्यावद्दलचा हा गैरसमज जाणूनबुजून पसरविला आहे कीं काय हें मला ठाऊक नाही; पण आहे हें असें आहे ! हो, पण सांगत होतो तें तसेंच राहिलें.

लोकमान्य टिळक १९१७ सालीं विलायतेला जाईपर्यंत अनंतरावांची ही माला पुण्यांत चातूच होती. लोकमान्यांच्या दौऱ्यांत अनंतराव मला वाटतें त्यांच्या बरोबरच गांवोगांव हिंडत असत. त्या वेळीं जोगेश्वरी नाक्यावराल त्यांच्या 'सौगंधिक स्टोर्स' ची किंवा त्यांच्या 'अख्ख्या अंजीरा'ची आठवणही रहात नसे ! पहिल्यापासून हा अनंतरावांचा आपला स्वभावच ! ज्या वेळीं जें त्यांच्या डोक्यांत येईल, त्याचेंच फक्त त्यांना वेड ! मग दुसऱ्या गोष्टींची त्यांना शुद्धहि रहायची नाही ! अख्खा अंजिर डोक्यांत भरला कीं अख्खा अंजीर ! अन् लोकमान्यांचा दौरा डोक्यांत शिरला कीं लोकमान्यांचा दौरा ! तथापि, एक गोष्ट मात्र नक्की ! लोकमान्यांच्या दौऱ्यांत बातमीदार म्हणून अनंतरावांनीं हिंडण्याचें काम केलें यामुळेंच त्यांचा वर्तमानपत्रांशीं संबंध आला आणि याच संबंधामधून त्यांचें पुढील वृत्तपत्रीय आयुष्य निर्माण झालें ! जोगेश्वरी नाक्यावरून अनंतराव केव्हां पसार झाले आणि पुढें त्यांच्या अख्ख्या अंजिराचें काय झालें हें मला आज आठवत नाही ! पण त्यानंतर त्यांनीं आपला मुक्काम जो मुंबईला हलवला तो आजतागायत अखंडपणें वीस-बावीस वर्षे मुंबईतच आहे, हें मला ठाऊक आहे.

मुंबईस आल्यापासून वृत्तपत्रें आणि नाटकें यांच्यामध्येच अनंतरावांनीं आपल्या साऱ्या आयुष्याची धांवपळ केलेली आहे. त्या बाबतींत अच्युतराव कोल्हटकरांची त्यांच्या जीवनावर गडद छाया पडलेली आहे. तसा अच्युतरावांचा आणि त्यांचा संबंधही पहिल्यापासून आला. कारण 'संदेश' पत्राचे ते आरंभापासूनच बातमीदार होते. अच्युतरावांच्या तऱ्हेवाईक लेखनशैलीचा अनंतरावांच्या लेखनावर पुष्कळच परिणाम झाला. 'संदेश' खुसखुशीत करण्यासाठीं अच्युतराव ज्या ज्या युक्त्याप्रयुक्त्या करीत, ज्या ज्या गमती आणि शकला लढवीत, त्या अनंतरावांसारख्या चाणाक्ष माणसाच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून कशा रहातील ? 'टिळक स्वराज्यफंडा' च्या वेळीं पसतीसशें रुपयांवावत अच्युत-

राव आणि गायकवाडवाडा यांच्या दरम्यान जें तुंबळ युद्ध झालें त्या युद्धांत अनंतराव हे अच्युतरावांचे सेनापति होते असें म्हटलें तरी चालेल ! आणि खरोखरच त्या वेळीं अनंतरावांनीं 'संदेश' मध्ये जें निनांवी लिखाण केलें, त्यामध्ये त्यांची प्रतिभा विशेष झळाळीनें उसळून प्रकट झाली.

'संदेश' मध्ये या पसतसिंशें रुपयांचें एक ओंबीवद्ध विनोदी पुराण प्रासिद्ध झालेलें होतें. हें पुराण त्या वेळीं लोकांना अतिशयच आवडलें होतें. पुष्कळांना वाटत होतें कीं, हें पुराण अच्युतरावांनींच स्वतः लिहिलेलें असावें; पण हा काव्यमय उपद्रव्याप आमच्या अनंतरावांचा होता हें फक्त 'तज्ञां'ना माहित आहे. पसतसिंशें रुपयांवर अनंतरावांनीं अक्षरशः पसतसिंशें ओंब्या रचल्या. या 'पसतसिंशें' मधील पसतसावर नरसोपंत केळकर आणि यशवंतराव नेने हीं 'नरसू-नेना' नामक दोन शून्ये आहेत ही अनंतरावांची विनोदी कोटी त्या वेळीं खूपच लोकप्रिय झाली होती. अच्युतरावांचें शिष्यत्व पत्करून अनंतरावांनीं दुसरें कांहीं मिळविलें नसलें, तरी एक गोष्ट मात्र नक्की मिळविली; आणि ती म्हणजे गायकवाडवाड्याचें वैर ! गायकवाडवाड्यांतले टिळकांचे आश्रित अच्युतरावांइतकाच अनंतरावांचाहि द्वेष आणि तिरस्कार करूं लागले ! मला आठवतें तसें अनंतरावांचें आणि गायकवाडवाड्याचें हें हाडवैर पुष्कळ वर्षे टिकून होतें ! सध्यां काय परिस्थिति आहे हें मात्र मी सांगूं शकत नाहीं !

मुंबईत आल्यानंतर अनंतरावांनीं आपलें 'मौज' हें पत्र सुरू करून मनोरंजक साप्ताहिकांचा महाराष्ट्रांत एक नवीनच जमाना सुरू केला हें निःसंशय कबूल केलें पाहिजे. हरिभाऊ आपट्यांच्या 'करमणुकी' नंतर महाराष्ट्रांत इतकें मनोरंजक साप्ताहिक दुसरें निघालेंच नाहीं. हरिभाऊंची 'करमणक' अधिक वाड्मयात्मक असल्यानें तिचा दर्जा निःसंशय मोठा होता. अनंतरावांची 'मौज' ही साहित्यप्रिय सुशिक्षितांसाठीं नव्हती. अच्युतरावांच्या 'संदेश' मुळें महाराष्ट्रांतिल बहुजनसमाजामधून वृत्तपत्रीय वाचकांचा जो एक मोठा वर्ग निर्माण झाला होता त्याच वर्गाचें साप्ताहिक मनोरंजक करण्यासाठीं अनंतरावांची 'मौज' अवतीर्ण झालेली होती. 'मौज' चा ढंग आणि थाट सर्व अच्युतरावी वळणामधून निर्माण झालेला असला तरी त्यावर अनंतरावांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची छाप होतीच होती. जन्मापासूनच

‘मौजे’ ला विलक्षण लोकप्रियता प्राप्त झाली ! आणि ‘मौजे’ च्या दिवाळी अंकाने तर लोकप्रियतेचा अधिकच उच्चांक गाठला !

‘मौजे’ चा आणि अनंतरावांचा, मला वाटते, सातएक वर्षे संबंध होता. या काळांत अनंतरावांनी आपल्या लेखनकौशल्याचे विविध चमत्कार वाचकांना दाखविले. अनेक प्रतिपक्ष्यांवर टीकांची झोड उठवून अनंतरावांनी त्यांचीं हाडे खिळखिळीं करून टाकिलीं. प्रा. ना. सी. फडके यांना तर अनंतरावांनी पळतां भुई थोडी करून टाकिली. स्वतःचें नांव प्रसिद्ध न करतां बुरख्याआडून दुसऱ्यावर गोळ्या झाडण्याची प्रा. ना. सी. फडके यांची संवय फार जुनी आहे ! आज ‘झंकार’ मध्ये ‘मं. द. वागळे’ हें टोपण नांव धारण करून फडके ज्या शिव्या देत आहेत, त्या परंपरेची सुरुवात वीस वर्षांपूर्वी मुंबईला ‘विनोद’ नांवाचें एक पत्र निघत होतें त्यामधून फडके यांनी प्रथम केली. अनंतराव जोगेश्वरीच्या नाक्यावर ‘आवळेल तेल’ विक्रीत होते. त्याचा फायदा घेऊन फडक्यांनी त्यांना ‘आवळेल अनंत’ अशी शि-
वीगाळ करावयास सुरुवात केली. त्यावर ‘फडक्यांतला विंचू’ म्हणून अनंतरावांनी फडक्यांना साक्षात् आपल्या कोंकणी पायतणानेच ठेंचून काढलें ! अनंतरावांच्या त्या टीकेमुळेच फडक्यांना मुंबई सोडून पसार व्हावें लागलें !

अनंतरावांची टीका करण्याची पद्धति अगदीं एखाद्या रांगडी शिपाई ग-
ड्यासारखी होती ! म्हणजे अगदीं सरळ आणि छातीठोक ! त्यांत प्रा. ना. सी. फडक्यांप्रमाणें मत्सर, असूया किंवा खुनशीपणा विलकूल नसे. दोन टोले घायचे, दोन टोले व्यायचे हा अनंतरावांचा बाणा असे. शिवाय, त्यांचें भांडण काय जें असायचें तें केवळ वर्तमानपत्रापुरतें ! एखादीं ते आपल्या प्र-
तिपक्ष्याबद्दल चुकून कधीं वाईट बोलायचे नाहींत ! वाटेंत तो सहज भेटलाच तर त्याच्याशीं हंसून खेळून चार गप्पा मारल्यावांचून ते रहायचे नाहींत ! ‘मौजे’मध्ये अनंतरावांनीं नाना तऱ्हेचीं लोकप्रिय सदरें सुरू केलीं. त्यांत ‘विलायती सुधारणे-
चा ओम्फस्’ आणि हडपांच्या कादंबऱ्या हीं सदरें खूपच लोकप्रिय झालीं. त्यांनीं केलेलें ‘साप्ताहिक भविष्या’चें भूत तर आज बहुतेक साऱ्या वर्तमान-
पत्रांच्या बोकडिं बसून त्यांना छळतेंच आहे !

अच्युतरात्रांप्रमाणेंच अनंतरावांचें आणि पैशाचें सूत पहिल्यापासून कधीं जमलें नाहीं. काय व्हायचें कोणास ठाऊक ! जेवढा म्हणून कांहीं त्यांना पैसा

मिळे तेवढा सारा ह्या ना त्या भानगडांत पसार होत असे. शेवटीं आमचे अनंतराव आपले कफळुक ते कफळुकच ! सात वर्षांनंतर छापखान्यासकट 'मौज' त्यांच्या हातून जी निसटली ती पांडोवा भागवतांनीं कांहीं काळ सांवरून धरली; पण पांडोवांचें अन् अनंतरावांचें पटेना ! दोघांच्याहि स्वभावांत जमीन-अस्मानाचें अंतर. म्हणजे पांडोवा जमिनीवर तर अनंतराव अस्मानांत ! शेवटीं पांडोवांच्या गळ्यांत 'जुनी मौज' अडकवून देऊन अनंतराव बाजूला झाले आणि चिडून त्यांनीं 'नवी मौज' सुरू केली. पण 'पहिल्या मौजे' ची भट्टी कांहीं 'दुसऱ्या मौजे' त जमली नाही ! एकदां पहिली घडी जी विसकटली ती विसकटलीच ! खुद्द अनंतरावांच्या ध्यानांत ही गोष्ट जेव्हां आली तेव्हां वृत्तपत्राच्या जगाला रामराम ठोकून त्यांनीं सरळ नाट्य-सृष्टीचा रस्ता सुधारला !

अच्युतरावांसारखा अनंतरावांनाहि नाटकाचा पुष्कळ वर्षांपासून नाद लागलेला होता. अच्युतरावांनीं 'नारिंगी निशाण' हें नाटक लिहून आपल्या रंगभूमीच्या सेवेचें निशाण रोवले. त्यानंतर स्वतःचा नाट्यसंच वेऊन त्यांनीं साऱ्या महाराष्ट्रांत संचार केला, आणि वर्तमानपत्रांत त्यांना आलेला आर्थिक तोटा वऱ्याच अंशीं भरून काढण्याचा प्रयत्न केला. 'नवी मौज' बंद करून 'मुंबई नाटिका मंडळी' सुरू करण्यांत अनंतरावांनींहि आपल्या गुरूच्याच पावलावर पाऊल टाकले. तत्पूर्वीं 'स्वराज्यसुंदरी' आणि 'माझा देश' हीं दोन नाटके लिहून अनंतराव हे नाटककार बनलेलेच होते. 'स्वराज्यसुंदरी' त त्यांनीं दादाभाई नौरोजींचें भूत रंगभूमीवर आणून खूपच गंमत केली होती. ही नाटिका मंडळी काढून मराठीमध्ये अनंतरावांनीं नाटिकासांप्रदाय चांगलाच लोकप्रिय केला. त्यांनीं एकंदर नऊ नाटिका लिहिल्या. त्या कमीअधिक प्रमाणांत सर्वच लोकप्रिय झाल्या.

साहित्यदृष्ट्या अनंतरावांच्या या नाटिका सामान्य अहित हें खरें; पण बहुजनसमाजाचें मनोरंजन करण्याच्या दृष्टीनें त्या फारच यशस्वी ठरल्या. या नाटिकांचे मुंबईत आणि इतरत्र शेंकडों प्रयोग झाले. एकेका दिवशीं तर त्यांचे तीन तीन प्रयोग होत. आज नवीन चित्रपट लागायचे वेळीं चित्रमंदिराबाहेर लोकांचा जसा तोबा उडतो, अगदीं तशी गदीं या नाटिकांच्या प्रयोगाच्या वेळीं नाटकगृहाबाहेर होई. या बाबतींत अनंतरावांनीं जें विलक्षण

यश मिळविलें तें खरोखरच दृष्ट लागण्यासारखें होतें. आणि खरें सांगायचें म्हणजे, अनंतरावांच्या या नाटिका मंडळीला 'कुणा तरी मेल्याची' दृष्टच लागली ! तीन वर्षे चालवून ती मंडळी त्यांना नागपूर येथे बंद करावी लागली. त्या वेळीं अनंतरावांची परिस्थिति इतकी विकट होती कीं, मुंबईला परत यायला त्यांच्याजवळ भाड्याचे देखील पैसे नव्हते !

तथापि नाट्यसृष्टींतल्या पराभवानें अनंतराव स्वचले नाहींत ! तो मुळीं त्याचा स्वभावच नव्हता ! थोडा वेळ त्यांनीं विसांवा घेतला असेल इतकेंच ! त्यांच्यांत दडून बसलेला 'अच्युतराव' त्यांना थोडाच स्वस्थ बसू देतो ? 'निर्भीड' पत्र काढून अनंतरावांनीं वृत्तपत्रसृष्टींत फिरून जोरजोरानें गर्जायला सुरुवात केली. याच वेळीं अनंतरावांचा आणि माझा आयुष्यांत प्रथम प्रत्यक्ष असा संबंध आला. पुण्यांत प्लेग असल्यानें मी त्या वेळीं मुंबई येथे मुक्काम करून होतो. या मुक्कामांत माझा आणि मामा वरेकरांचा वाद सुरू झाला. हा वाद निर्माण व्हायला आणि अनंतरावांचा 'निर्भीड' निघायला एकच गांठ पडली. मलाहि वर्तमानपत्र पाहिजे होतें आणि अनंतरावांनाहि असला एकादा वाद पाहिजे होता. त्यामुळें साहजिकच माझे आणि अनंतरावांचें गोत्र ताबडतोब जमलें. 'निर्भीड'च्या पहिल्या अंकापासून तो सातआठ अंक आमचा वाद एकाद्या महायुद्धाच्या तीव्रतेनें चाललेला होता. त्यामुळें 'निर्भीड'चा खप एखाद्या वणव्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत पसरला. दोनतीन वर्षे अनंतरावांनीं 'निर्भीड' पत्र उत्तम तऱ्हेनें चालविलें. या पत्रामध्ये त्यांचें स्वतःचें विशेष लोकप्रिय झालेलें असें सदर म्हटलें म्हणजे त्यांच्या 'निर्भीड नाटिका.' प्रचलित विषयावर आधारलेलें गरमागरम, खमंग आणि संगीत नाट्य लिहिण्यांत अनंतरावांची लेखणी चांगली कुशल आहे. आणि लोकप्रिय चालींवर विडंबन पद्ये झपाट्यानें रचण्यांत तर ते चांगलेच वाकबगार आहेत. दोनतीन वर्षे 'निर्भीड' पत्र उत्तम तऱ्हेनें चालविल्यावर अनंतरावांच्या आयुष्यांत एकाएकीं क्रांति झाली. सावरकरांच्या प्रेरणेनें त्यांचें लक्ष एकदम समाजसेवेकडे वळलें आणि त्यांच्या जीवनांतील एका नवीन कालखंडाला सुरुवात झाली.

सावरकर निर्बंधमुक्त झाले त्या दिवशीं मी कोल्हापूरला होतो. दुसऱ्या दिवशीं अनंतराव एकदम माझ्यापुढें प्रकट झाले, आणि रत्नागिरीला चला

म्हणून म्हणाले. माझ्या मोटारींतून आम्ही दोघेहि सावरकरांकडे गेलों. तेथें एकदोन दिवस राहिलों. सावरकरांना त्या वेळीं राजकीय भूमिका अशी कोण-तीच नव्हती. त्यामुळें आमची आणि सावरकरांची जी भाषा झाली, ती केवळ जात्युच्छेदनाच्या आणि अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीपुरतीच ! झुणकाभाकर भोजनाची चळवळ सुरू करण्याची स्फूर्ति सावरकरांकडून घेऊन आम्ही दोघेहि देशावर परतलों. अर्थात् त्या बाबतींत पुढें सारा पुढाकार अनंतरावांनींच पत्करला. मी केवळ त्यांचा एक सहकारी म्हणूनच होतो. त्यानंतर एक वर्षभर साऱ्या महाराष्ट्रांत झुणकाभाकर भोजनाची चळवळ अनंतरावांनीं खूपच गाजविली. पुष्कळदां आम्ही दोघे बरोबरच संचार करीत होतो.

झुणकाभाकर भोजनाच्या चळवळींत प्रकट झालेला अनंतरावांचा उत्साह, कळकळ आणि कार्यनिष्ठा खरोखरच अवर्णनीय होती. एकदां कांहीं करावयाचें अनंतरावांनीं डोक्यांत घेतलें कीं, त्यांच्या कामाला नि श्रमाला अंत नसे ! या साऱ्या भानगडींत आणि गडबडींत अनंतरावांचें ' निर्भीड ' पत्र मात्र सफा झालें, आणि त्यांच्या विशाला आणि पदराला चांगलाच चटा बसला. एक गोष्ट मात्र त्यांनीं साधली; ती म्हणजे वक्तृत्व. या चळवळीच्या निमित्तानें जाहीर भाषणें करण्यास अनंतरावांनीं प्रथम सुरुवात केली. आणि थोड्या वेळांतच उत्तम वक्ते म्हणून त्यांनीं चौंहींकडे नांव मिळविलें. अनंतराव वक्ते आणि मी अध्यक्ष, किंवा मी वक्ता आणि अनंतराव अध्यक्ष असे आलटून पालटून कार्यक्रम करीत करीत आम्हीं पुष्कळशा गांवांतून हिंडलों आहोंत आणि मोठमोठ्या सभा गाजविल्या आहेत. झुणकाभाकर चळवळींत अनंतरावांचा आणि माझा जो ऋणानुबंध जडला त्याचें एक निदर्शक म्हणून मी माझें ' वंदे मातरम् ' नाटक त्यांनाच अर्पण करून टाकलें.

नाट्यसृष्टीचा संबंध सुटल्यानंतर मध्यंतरीं चित्रपटासारख्या अद्भुतरम्य जगाकडे अनंतराव आकर्षिले जावेत हें त्यांच्या स्वभावाला शोभण्यासारखेंच होतें. कांहीं तरी प्रचंड करून दाखवावें आणि लोकांना आश्चर्यानें बेशुद्ध पाडावें याची अनंतरावांना भारी खुमखुम ! त्यामुळें चित्रपटाचें वातावरण अनंतरावांच्या प्रकृतीला एकंदर अधिक मानवण्यासारखें होतें. तथापि नाटक-मंडळी चालविण्याचा जो अतिशय वाईट अनुभव अनंतरावांना आला त्यामुळें पैशाच्या अधिक उचापती करीत बसण्याची त्यांना दडसच बसली.

ते जर खरोखरच त्या भानगडीत पडते तर त्यांनी त्या काळांत कांहींतरी खूपच गंमत करून दाखविली असती यांत शंका नाही. चित्रपटांचा आणि अनंतरावांचा जो संबंध आला तो केवळ वृत्तपत्रीय प्रसिद्धीकरणपुरता; पण त्यांतहि अनंतरावांनी एक शास्त्रच निर्माण करून ठेविलें आहे. आज एकाद्या चित्रपटाची आरंभापासून अखेरीपर्यंत प्रसिद्धी करण्याच्या ज्या कांहीं हजार लटपटी आणि खटपटी निघालेल्या आहेत, त्यांपैकी पुष्कळशा अनंतरावांच्या डोक्यांतूनच निघालेल्या आहेत. त्या लोकांच्या आतां इतक्या परिचयाच्या झालेल्या आहेत कीं, त्या आरंभीं कोणीं शोधून काढल्या असाव्यात याचा विचार करण्याइतकें देखील कुतूहल त्यांच्यामध्ये उरलेलें नाही. पण कांहीं म्हटलें तरी चित्रपटांच्या प्रसिद्धीकरणशास्त्राचा ओनामा अनंतरावांनीच घालून दिला यांत शंका नाही.

बोलपटनिर्मितीशीं अनंतरावांचा एकदांच संबंध आला, तो म्हणजे 'संत नामदेव' या बोलपटाशीं. त्या बोलपटाचे सूत्रधार म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. एण एकटा सूत्रधार विचारा काय कारणार? त्यांच्या स्वाधीन केलेलीं पात्रेंच अशीं कांहीं नमुनेदार होतीं कीं, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाहि त्यांच्याकडून कामें करवून घेणें जमलें नसतें! म्हणून या बोलपटाचें शेवटीं जें काय व्हावयाचें तेंच झालें. आज या बोलपटाचें नांवदेखलि कोणाच्या ध्यानांत नाही. पण त्या बोलपटाची अनंतरावांनीं जीं 'गरगरा' छाप प्रसिद्धि केली होती त्यामधला 'गरगरा' हा शब्द मात्र मराठीमध्ये कायमचा मुक्काम करून बसलेला आहे. हा बोलपट पुण्याला जेव्हां प्रथम लागला त्या वेळची एक गोष्ट मला आठवते. पहिल्या प्रयोगाचा अध्यक्ष होतो मी. पुण्यांतले बरेचसे साहित्यिक आणि वृत्तपत्रकर्ते बोलावलेले होते. बाकीची गर्दी होती आपली बेतास वात. चित्रपट बघून झाल्यानंतर आमंत्रित मंडळी गंभीर चेहेरे करून आणि अनंतरावांना चुकवून परस्पर पसार झाली! कारण अनंतरावांना भेटून सांगण्यासारखें विशेष कांहीं नव्हतेंच त्या चित्रपटांत! पण निदान शिष्टाचार म्हणून तरी त्यांनीं जातां जातां अनंतरावांना भेटावयास हवें होतें. त्या गोष्टीचा अनंतरावांना भारी विषाद वाटला. खिन्न चेहरा करून विडी फुंकीत ते एकटेच खुर्चिंवर बसले होते. मीं विचारलें, "काय, अनंतराव, विशेष कांहीं?" अनंतराव एक विडीचा झुरका मारून एकदम गरजले, "काय हलकट आहेत

तुमचे हे पुण्याचे लोक !” मी चांगला हदरलोंच. म्हटलें, “ काय, झालें काय ? ” अनंतराव गंभीर चेहरा करून म्हणाले, “ जातांना एक तरी लेकाचा मला भेटून गेला का ? मी म्हणतो, असेल आमचा चित्रपट भिकार ! पण कांहीं ‘ मॅनर्स ’ आहेत कीं नाहींत ? यांना आमंत्रण करून आम्हीं मुद्दाम बोलावले, त्याबद्दल जातांना एकादा नमस्कार, निदान विचारणें तरी— ” अनंतराव त्या दिवशीं असे खवळले होते कीं कांहीं विचारूं नका. ती आठवण झाली कीं, मला अजून हंसूं येतें. अर्थात् अशा तऱ्हेनें चिडण्याचा अनंतरावांचा कांहीं स्वभाव नाहीं ! पण कधीं कधीं उखडते स्वारी !

धाडसी संपादक, यशस्वी नाटिकाकार आणि कर्ते सुधारक म्हणून अनंतरावांनीं जितका नावलौकिक मिळविला, तितकीच किंवा कांकणभर अधिकच कीर्ति त्यांनीं प्रसिद्धिपटु म्हणून मिळविली. ‘ अमृतमंथन ’ या ‘ प्रभात ’-च्या यशस्वी बोलपटाच्या प्रसिद्धीकरणार्थें पुष्कळसें श्रेय अनंतरावांनाच द्यावें लागेल. ‘ बालमोहन नाटकमंडळी ’ माझें ‘ घरावाहेर ’ नाटक घेऊन जेव्हां प्रथम मुंबईस आली, तेव्हां त्या नाटकाचे ‘ रॉयल ऑपेरा हाऊस ’ मध्ये होणारे प्रयोग पहाण्यासाठीं सारी मुंबई घरावाहेर खेचून काढण्याचें काम अनंतरावांनीं मोठ्या सफाईनें केलें ! “ हाऊस फुल्लु ” हा शब्द त्याच वेळीं त्यांनीं निर्माण केला. जाहिरातींच्या निमित्तानें अनंतरावांनीं असे कितीतरी नवीन नवीन शब्द निर्माण करून मराठी भाषेंत रूढ केलेले आहेत ! ‘ दणदणीत, ’ ‘ दणकेबाज, ’ ‘ गर्जून, ’ ‘ गरगरां गरगरां, ’ ‘ तडाखेंबंद ’ ही सारी अनंतरावांनींच निर्माण केलेली प्रजा आहे ! प्रत्येक नाटकाच्या किंवा चित्रपटाच्या वेळीं निरनिराळ्या जाहिरातींच्या क्लृप्त्या काढण्यांत अनंतरावांचें डोकें चांगलेंच तरबेज आहे. महाराष्ट्रांतले पहिले प्रसिद्धिशास्त्रविशारद म्हणून त्यांचा केव्हांहि अभिमानानेंच उल्लेख करावयाला पाहिजे. या त्यांच्या गुणावर बहाल होऊन एका व्याख्यानांत सहज स्फूर्तीनें मीं त्यांना ‘ जाहिरात-जनार्दन ’ ही पदवी देऊन टाकली, ती आज त्यांना चांगलीच चिकटून बसल्यासारखी दिसते !

वर्तमानपत्रांच्या, नाटकांच्या आणि समाजसेवेच्या या अतिरिक्त वेडामुळें, नादामुळें किंवा छांदिष्टपणामुळें, अनंतरावांनीं आपल्या स्वतःच्या आयुष्याचें आणि संसाराचें अगदीं ‘ गरगरां ’ करून टाकलें आहे असें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं. अनंतरावांना स्वतःचें आयुष्य असें कांहीं नाहीं ! सकाळीं

वर्तमानपत्रांचें आणि कात्रणांचें एक पुडकें कांखोटीलां मारून आणि गळ्याला उपरणें गुंडाळून विडी फुंकीत फुंकीत ही स्वारी 'सेंट्रल सिनेमा' च्या डाव्या गल्लींतून भ्रमिष्ठ चेहऱ्यानें आणि धिम्या पावलांनीं जी बाहेर पडते ती खरेंच पुन्हां आपल्या घरीं सुखरूप पोहोंचत असेल किंवा काय याची बघणारालादेखिलि शंका वाटल्यावांचून रहात नाहीं. अनंतरावांच्या घरांत अधून मधून पाळणा हलत असतो म्हणूनच समजायचें, कीं ही स्वारी रात्री घरींच मुकामाला येत असावी ! नाहीं तर दिवसांतून चोवीस तास यांच्या पायाला आपलें चक्र बांधलेलें आहे ! एकदां यांची एक लहान मुलगी वारली. त्या वेळीं हे घरांत नव्हते. तेव्हां त्यांना शोधायचें काम माझ्याकडे आलें. तास दीड तासानें मीं त्यांचा पत्ता काढला आणि त्यांना सांगितलें. तेव्हां चिंतातुर चेहरा करून हे पुटपुटले, " कोणती मुलगी कोणास ठाऊक ! " यावरून मी काय म्हणतो तें लक्षांत येईल.

स्वाण्यापिण्याची तर अनंतरावांना आठवणहि नसते. कित्येक वर्षे स्वारी ताकावरच राहिलेली होती. पुन्हां त्यांनीं जेवायला कधीं सुरुवात केली कोणास ठाऊक ! केशभूषा आणि वेषभूषा यांचीहि त्यांना कधीं फिकीर नाहीं. दोनतीन दिवसांनीं कधीं आठवण झाली म्हणजे सेफटी वस्त्याचें नुसतेंच एक पातें हातांत घेतात आणि दाढीला पाणी किंवा साबण न लावतां अथवा समोर आरसा न धरतां ते त्या पाल्यानें आपली दाढी कशीतरी खरडून काढतात. गाल चारदोन ठिकाणीं कापून त्यांतून रक्त निघालें तर त्याची त्यांना पर्वाहि नसते. शांतपणें उपरण्यानें ते आपले टिपंतच असतात. केस कापायलादेखिल ते सलूनमध्ये असे कधींच जात नाहींत. वरच्या डोक्याला तर त्यांना टक्कलच पडलेलें आहे; पण डोक्यामागले वाढलेले केस कापण्याचें काम वस्त्याचें पातें घेऊन ते स्वतःच करतात. त्यांना पडशाचा आणि अपचनाचा बराचसा उपद्रव होत असतो. त्यामुळें सकाळीं उठल्यावर नाकामध्ये ' अमृतांजन ' चोळणें आणि रात्रीं निजायच्यापूर्वी ' हिंगाष्टका ' ची किंवा ' सोनामुखी ' ची पुडी घेणें हा त्यांचा ठराविक व्यवसाय झाला आहे ! आणि तो त्यांच्या तऱ्हेवाईकपणाला चांगलाच शोभण्यासारखा आहे. अनंतरावांना जर अतिशय व्यसन कशाचें असेल तर तें विड्यांचें ! विड्यांचें आणि कागदांचें एक एक बंडल देऊन त्यांना एका खोलींत बसविलें तर अखंड चोवीस तासांत ते एकादें

संपूर्ण नाटक किंवा वर्तमानपत्राचा खास अंक निर्माण करू शकतील ! असा विक्रम पूर्वी त्यांनी अनेक वेळां करून दाखविलेला आहे.

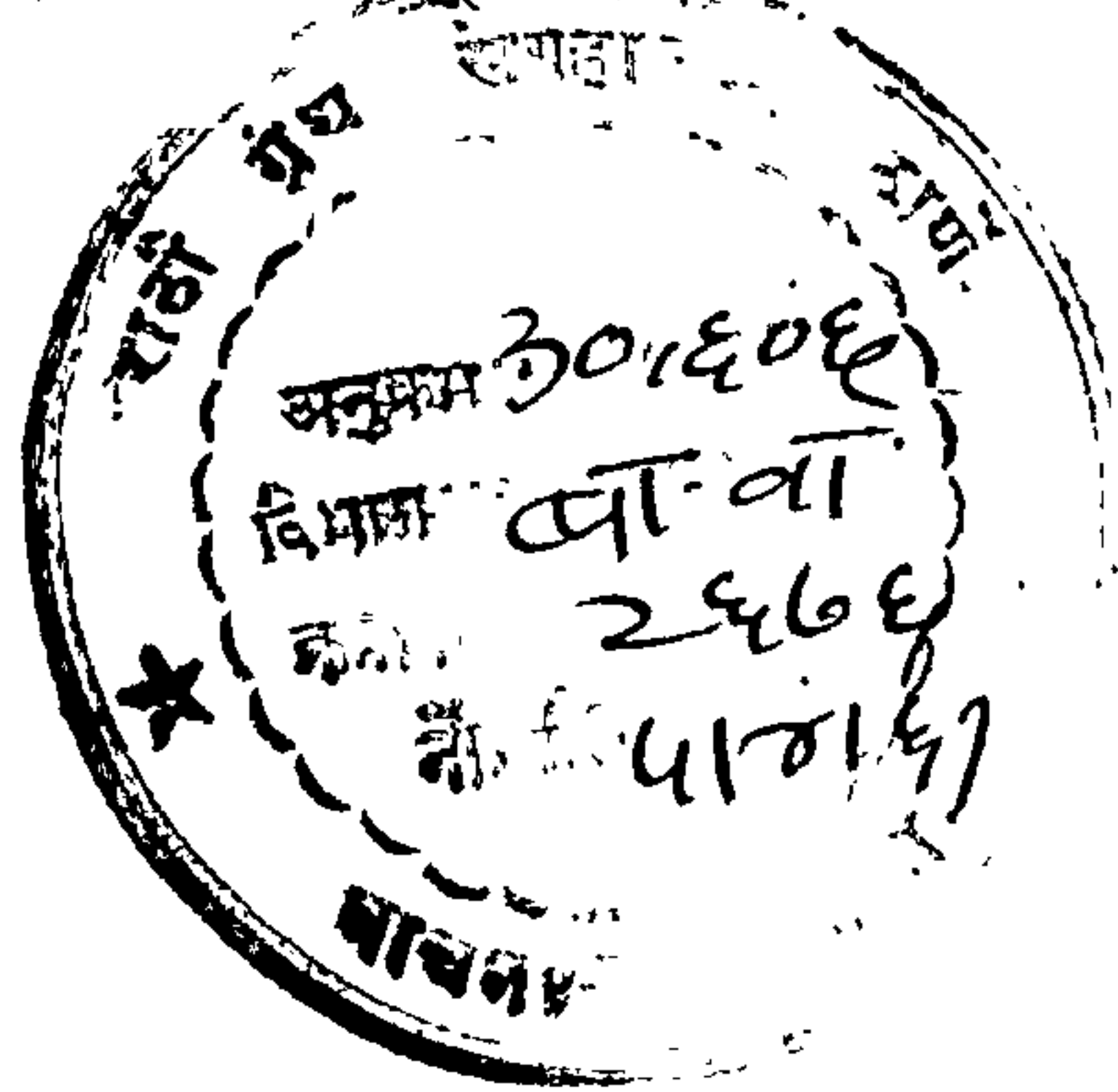
अनंतरावांना कंशळा म्हणून कसा तो माहितच नाही. प्रत्येक गोष्टीची त्यांना जबरदस्त हौस ! ' नाही ' हा शब्द त्यांच्या तोंडून कधी निघायचाच नाही. आणि एकादी गोष्ट त्यांनी हाती घेतली की रडत म्हणून ते कधीच माघारीं यायचे नाहीत. साहित्यिकांचे नाटक करायचे म्हटलें; अनंतरावांचे पाऊल सर्वांच्या पुढें ! दिवसभर सारे धंदे करून रात्री तालमीला अगदीं वेळेवर हजर ! डोक्यांत हजार गोष्टी; मग भाषणाची नकल कोठून पाठ होणार ? पण त्याबद्दल वांकडे तोंड म्हणून नाही ! अनंतराव, हें आयत्या वेळीं व्हायचें कसे ? ' अशी कोणी शंका काढली तर ' बरोबर होईल, कांहीं काळजी करूं नका ! ' म्हणून अनंतरावांनीं ठासून आश्वासन दिलेंच समजा ! अनंतरावांसारखा धीराचा माणूस संसारांत क्वचित्च मिळतो. आयुष्यांत अप्रिय गोष्टी शंकाडों घडत असतात आणि त्यामुळे माणसाचें मन नेहमीं अस्वस्थ होतें; पण अनंतरावांना वाईटांतून नेहमीं चांगलेंच दिसतें. " अरे, खूप मजा आला ! असें ' फाईन ' झालें म्हणतां ! लोकांनीं खूप ' एन्जॉय ' केलं ! " असें अनंतरावांनीं हंसून म्हटलें नाही, असें व्हायचें नाही !

अनंतरावांच्या खाशांत रोज सतराशें साठ लफडीं असायचीं. तीं ते रोजच्या रोज कशी निस्तारीत असतील तें तो ' आकाशांतला हरी ' किंवा पृथ्वीवरचा हा ' अनंत हरी ' च जाणे ! पण त्यामुळे त्यांच्या वृत्तीचें गांभीर्य किंवा विचाराची स्थिरता मात्र कधीहि ढळलेली दिसून येत नाही. अनंतरावांच्या शब्दकोशांत ' स्वार्थ ' हा शब्दच नाही. जें आजपर्यंत त्यांनीं कांहीं केलें तें दुसऱ्यासाठीं ! स्वतःच्या संसाराची त्यांनीं कधीहि पर्वा केली नसली तरी, शंकाडों लोकांचे संसार त्यांनीं साक्षात् उभे केले आहेत ! कोणत्या माणसाला त्यांनीं कशी मदत केली हें जसें तीं माणसें विसरून गेलीं तसे ते स्वतःहि खरोखरच विसरून गेले असतील ! कोणाचेंहि वाईट व्हावें किंवा वाईट करावें अशी त्यांनीं कधीहि बुद्धि बाळगलेली नाही. इतका प्रेमळ, प्रामाणिक आणि निर्मत्सरी माणूस निदान माझ्या तरी आढळांत नाही. मराठी वृत्तपत्र-साहित्याची अनंतरावांनीं जशी अनमोल सेवा केलेली आहे, तशी अच्युतराव कोल्हटकरांचे निवडक लेख खंडशः प्रसिद्ध करून मराठीतील वैचारिक

चाड्मयाचीहि त्यांनीं फार मोठी सेवा केलेली आहे. किंबहुना अनंतरावांनीं हें काम जर धडाडीनें हातीं घेतलें नसतें तर अच्युतरावांचें सारें लिखाण आजपर्यंत अंधारांतच राहिलें असतें, हें अगदीं निश्चित !

इतकें सारें म्हटलें तरी, अनंतरावांना आयुष्यांत एकंदरींत यश असें फार कमी ! सारा जन्म त्यांचा रखडण्यांत आणि धडपडण्यांतच गेला आहे ! अजू-नहि जाईल ! त्यांच्याबद्दल चांगलें बोलणारीं माणसें फार कमी ! कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, आपला त्यांच्या विरुद्धच बोलत असणार. पण या गोष्टीबद्दल अनंतरावांनीं आपल्या मनाला कधीं खंत लावून घेतली नाही. 'आपण आतां थकलों आहोंत-लौकरच सेवानिवृत्त होण्याचा आपला विचार आहे!' असें ते कालपरवांपासून म्हणूं लागले आहेत; पण तें कांहीं खरें नव्हे ! आज त्यांच्या चित्रपट-प्रसिद्धीकरण-व्यवसायाचा रौप्यमहोत्सव आहे. या प्रसंगीं त्यांना धन्यवाद देण्यासाठीं त्यांचे शेंकडों हितचिंतक एकत्र जमणार आहेत. तो रोमहर्षक मेळावा एकदां त्यांच्या दृष्टीस पडला कीं, हा थकलेला अनंतराव उपरणें सरसावून एकदम ताठ उभा राहिल आणि गर्जून म्हणेल कीं, 'मित्रहो, मीं रिटायर होण्याचें ठरविलें होतें; पण आतां तुम्हांला बवून तो माझा वेत मीं रद्द केला आहे ! एवढेंच काय, पण यापुढें प्राण गेला तरी मी रिटायर होणार नाही-तुमचीच सेवा करित जगेन आणि तुमचीच सेवा करित मरेन !'

खरेंच, अनंतराव म्हणजे एक गंमत आहे, अनंतराव म्हणजे एक मौज आहे. कोणी कांहींहि म्हणो, मला तर अनंतराव म्हणजे लाख माणस-बाबतो !

आमचे सनातनी दोस्त कृष्णराव मराठे !

मराठी साहित्यातील अश्लीलतेचा पाठपुरावा, स्वतःच्या भल्याबुन्या समजुती-प्रमाणे का होईना, पण गेलीं बारा वर्षे सतत अगदीं आकसाने करणारे पुण्याचे श्री. कृष्णराव मराठे आज महाराष्ट्रांत कोणाला माहित नाहीत ? पुण्याच्या बोळां-तील आणि गळुचांतील घाण हुडकीत रोज सकाळ-दुपार हिंडणाऱ्या म्युनि-सिपालिटीच्या सॅनिटरी 'इन्स्पेक्टरा'प्रमाणे श्री. कृष्णराव मराठे हे गेलीं बारा वर्षे मराठी साहित्यांतली घाण तपासून बाहेर काढण्याचें काम स्वतःच्या खर्चाने करित आहेत ही गोष्ट कोणाला ठाऊक नाही बरे ? लांबून सॅनिटरी इन्स्पेक्टराचा खाकी डगला दिसला कीं, रस्त्याच्या कडेला 'बसलेलीं' पुण्यांतील पोरेसोरे पटापट मागल्या मार्गे आपल्या घरांत ज्याप्रमाणे पळत सुटतात, त्याप्रमाणे ज्यांच्या धाकाने आणि भीतीने मराठी साहित्यांतील पुष्कळशा टारगट पोरांनी आजकाल 'रस्त्यावर बसण्याचें' जवळ जवळ वर्ज्यच केले आहे, त्या कृष्ण-राव मराठ्यांची मराठी वाङ्मयांतील कामगिरी कोण जाणित नाही बरे ?

अश्लीलतासंशोधनाच्या या वेसुमार नादामुळे 'अश्लील मराठे' म्हणून साऱ्या महाराष्ट्राने त्यांची चेष्टा केली तरी देखील त्या चेष्टेला न जुमानतां ज्यांनी आपला सदरहू उपद्राप एखाद्या मिशनऱ्याच्या निगरगटपणाने चालू ठेवला त्या चित्रट आणि चिकट वृत्तीच्या कृष्णराव मराठ्यांना आज महाराष्ट्रांत कोण ओळखित नाही बरे ? 'कृष्णराव मराठे' हे नांव ऐकतांच कोणालाहि हंसूं आवरणें जरा जडच जातें. तरुण मंडळी मोठमोठ्याने हंसतात; तर वृद्ध मंडळीहि उपर-ण्याच्या आड तोंड दडवून स्मित केल्यावांचून रहात नाहीत. कृष्णराव मराठे म्हणजे एक निव्वळ गंमत आहे, एक करमणूक आहे, असेंच ज्याला त्याला आपलें वाटतें ! तथापि, लोकांना काय वाटतें त्याची बिलकूल पर्वा न करतां गालांतल्या गालांत हंसत हंसत आपला खाक्या धीमेपणाने चालू ठेवणारे

कृष्णराव मराठे मराठी साहित्यांत वावरणाऱ्या कोणत्या माणसाच्या परिचयाचे नाहीत बरे ?

कृष्णराव मराठ्यांची आज आवजून आम्हांला आठवण होण्याचे कारण असे की, गेल्याच आठवड्यांत त्यांच्या वयाला साठ वर्षे पूर्ण झालीं आणि त्यांना एकसष्टावें वर्ष लागलें. त्या निमित्तानें पुण्यामध्ये त्यांच्या चाहत्यांकडून त्यांचा गौरव झाला. कृष्णरावांना एकसष्टावें वर्ष लागलें, याबद्दल मलाहि मनापासून आनंद होत आहे. कारण, कृष्णरावांची आणि माझी जाहीर भांडणे आजपर्यंत कितीहि हमरीतुमरीनें झालेलीं असलीं, कृष्णरावांनीं माझा पिच्छा आजपर्यंत कितीहि निकरानें पुरविला असला आणि कृष्णरावांची थटा-चेटा मीं कितीहि हिरीरीनें यापूर्वीं केलेली असली किंवा त्यांच्या मतांची टर मीं कितीहि कडक शब्दांत आजपर्यंत उडविलेली असली तरी आमचा हा विरोध केवळ तत्त्वाचा आहे, भिन्न विचारसरणीचा आणि दृष्टिकोणाचा आहे. दोघांच्याहि मनांत एकमेकांबद्दल वैयक्तिक द्वेष किंवा असूया अशी कांहीं नाहीं हें आम्ही दोघेहि पक्केपणानें ओळखून आहोंत. म्हणून आम्हां दोघांची एरवीं कधींहि गांठ पडली तरी आम्ही तोंडें चुकवून एकमेकांना कधींच टाळीत नाहीं. उलट थोडा वेळ उभें राहून चारदोन गमतीच्या गप्पा मारतों आणि मगच पुढें जातों ! कृष्णराव मराठ्यांची आणि माझी अशा स्वरूपाची 'दोस्ती' असल्यामुळे त्यांच्या एकसष्टीच्या गौरवांत मला सामील होण्यास कोणत्याहि तऱ्हेचा संकोच वाटत नाहीं, हें मी मोठ्या आनंदानें मान्य करतो.

कृष्णराव मराठे यांच्या आणि माझ्या 'दोस्ती'चें स्वरूप सर्वस्वीं सार्वजनिक आहे. इतक्या वर्षांची त्यांची आणि माझी ओळख असून आणि इतकीं वर्षे आम्ही दोघे पुण्यांत राहात असूनहि त्यांची वैयक्तिक अशी मला फारच थोडी माहिती आहे. पुण्यांत ते कोठें रहातात हेंदेखील मला माहित नाहीं, याचें कारण कृष्णराव हे अत्यंत भिडस्त आणि प्रसिद्धिपराङ्मुख गृहस्थ आहेत. त्यांना आज महाराष्ट्रांत जी एवढी प्रसिद्धि मिळालेली आहे, ती केवळ त्यांच्या उद्योगवैशिष्ट्यामुळे त्यांच्या गळीं पडलेली आहे. त्याला त्यांचा खरोखरच नाइलाज आहे. स्वतःच्या नांवाचा गाजावाजा न करतां केवळ कार्यावर दृष्टि ठेवून वागणारे असे ते एक मोठे सालस गृहस्थ आहेत.

१९३१ साली कोल्हापूर येथे जें साहित्यसंमेलन भरलें होतें त्या संमेलनांत कृष्णराव मराठे पहिल्यानें अवतीर्ण झाले. पुण्याहून एका पिशवति बऱ्याचशा 'अश्लील' पुस्तकांचा गढा भरून आणि त्यांतील भयंकर अवतरणांनीं बऱ्याचशा बऱ्या खच्चून भरून काढून स्वारी कोल्हापूरला आली होती. त्यांच्याबरोबर प्रवास करणाऱ्या मंडळींची त्यांच्या पिशवीमधील निवडक पुस्तकांतील आणि बऱ्यांतील इरसाल उतारे वाचून मात्र खूपच करमणूक झाली. मराठी साहित्याशीं कोणत्याहि तऱ्हेनें संबंध नसतांना केवळ 'अश्लील' साहित्याचें वारदान घेऊन हा भला गृहस्थ या साहित्यसंमेलनांत कां उपस्थित झालेला आहे याची कोणालाहि त्या वेळीं कल्पना झाली नाही! साहित्यसंमेलन म्हणजे प्रथितयश विद्वानांचा, लेखकांचा आणि कवींचा मेळावा! सामान्य लेखकांची जेथें डाळ शिजणें कठीण, तेथें कृष्णरावांसारख्या अलबत्यागलबत्याला कोण विचारणार? तथापि, त्यामुळे हा बाबळट चेहऱ्याचा ब्राह्मण बाबळटला नाही. तो आपलें विलक्षण बाड घेऊन संमेलनामधून शांतपणें फिरतच होता. सुरुवातीला त्याचें म्हणणें गंभीरपणें ऐकून घ्यायला कोणीहि तयार नव्हता. पाठ फिरतांच जो तो त्यांची थट्टाच करीत होता. तथापि, त्यामुळे त्यांनीं आपला प्रचार कांहीं सोडला नाही. हळूहळू त्यांनीं आपलें म्हणणें कांहीं मंडळींच्या तरी गळीं उतरविलें आणि 'अश्लील वाङ्मयाचा निषेध' संमेलनांत करण्याच्या ठरावाचें तद्दू त्यांनीं चार पायांवर तरी उभें करविलें.

विषयनियामक मंडळांत या विषयावर जेव्हां चर्चा झाली, तेव्हां कृष्णराव मराठे आपलें भयंकर बाड घेऊन बोलावयाला उभे राहिले. आयुष्यांत जाहीरपणें त्या विषयावर बोलण्याची अशी त्यांची ती पहिलीच वेळ असावी. कृष्णराव मराठे यांच्याजवळ त्या वेळींहि वक्तृत्व नव्हतें आणि आजहि पण नाही. तथापि आपलें म्हणणें श्रोत्यांना रेटून सांगायचें एवढें मात्र त्यांना उत्तम माहित आहे. 'अश्लील वाङ्मयांतोळ उतारे' जेव्हां त्या सभेंत कृष्णराव वाचून दाखवूं लागले, तेव्हां एका शिष्ट भगिनीनें आरडाओरड करून त्यांना 'सबूर' केलें! कृष्णरावांची स्थिति त्या वेळीं अतिशय केविलवाणी झाली ते गयावया करून सांगूं लागले, "अहो, हे कांहीं माझे स्वतःचे उतारे नाहीत ज्या वाङ्मयाचा येथें निषेध व्हावा असें मला वाटतें तें मी तुम्हांला वाचू

दाखवति आहे !” पण कृष्णरावांचे म्हणणे त्या वेळीं कोणींच ऐकून घेतलें नाहीं. त्यांची खूपच तिरपीट उडाली त्यावेळीं ! पुढें खुल्या संमेलनांत कृष्णरावांच्या ठरावाचा जो कांहीं बोजवारा वाजायचा तो वाजलाच ! पण पराभवानें मनावर कसलाहि परिणाम होण्यासारखे कच्च्या काळजाचे कृष्णराव नाहींत.

त्या वर्षापासून जवळजवळ गेलीं बारा वर्षे कृष्णराव मराठे साहित्यसंमेलनाच्या मार्गे हात धुवून लागलेले आहेत. किंबहुना कृष्णराव मराठ्यांचा हा महंगूर ठराव हा साहित्यसंमेलनामधील दर वर्षाचा एक ठराविक कार्यक्रमच होऊन बसलेला आहे. संमेलनानें हा त्यांचा ठराव अनेकवेळां धुडकावून लावलेला आहे. दोनतीन वेळां तो पास होऊन त्याच्या अंमलबजावणीसाठीं कमिटीहि नेमण्यांत आली. नाशिक संमेलनांत तर या ठरावाला आम्ही नेस्तनाबूत करून त्याच्या अस्थिगंगेच्या डोहांत टाकून दिल्या होत्या ! पण कृष्णराव मराठ्यांवर त्याचा कांहीं एक परिणाम झालेला नाहीं. त्यांनीं त्या अस्थिशांतपणें ‘सावडून’ फिरून सांगली संमेलनांत नेल्या आणि माठ्यांच्या हस्ते परत जिवंत करून घेतल्या ! संमेलनाचा अध्यक्ष ज्या मताचा असेल तशी कृष्णरावांच्या ठरावाची वासलात लागते, असें आतां थोडक्यांत एक तंत्रच ठरून गेलेलें आहे.

गेलीं बारा वर्षे कृष्णरावांचे हें काम अव्याहतपणें चाललें आहे; त्यांत खंड म्हणून नाहीं. मधून मधून बारक्यासारक्या ठिकाणीं जाऊन ते आपल्या आवडत्या विषयावर व्याख्यानेंहि देतात; पण त्यांच्या व्याख्यानाची तऱ्हा आपली ही कीं, आपल्या बाडांतले उतारे श्रोत्यांना वाचून दाखवावयाचे आणि मग म्हणायचे, “बघा, असें भयंकर हे लोक लिहितात ! हें तुम्हांला पसंत आहे काय ? नाहीं ना ? मग याचा निषेध करा बघूं !” कृष्णरावांच्या भोंवतीं त्यांच्या मताचे चारदेान सनातनी प्राणी अधूनमधून जमत असले तरी कृष्णरावांचा तंबू सर्वस्वीं एकरांबी आहे ! सारे श्रम, सारें काज आणि सारा उत्साह एकटा त्यांचा ! बाकीच्यांची नुसती ‘होला हो’ इतकेंच !

कृष्णरावांच्या या अश्लीलतासंशोधनाचें पर्यवसान कालांतरानें त्यांचें ‘संस्कृति संरक्षक-मंडळ-स्थापन होण्यांत झालें. या मंडळांत दुसरे पुष्कळ सभासद जरी असले, तरी त्यांचे खरे आधारस्तंभ म्हणजे कृष्णरावच ! या मंडळाचा नि आमचा उभा दावा असला तरी गेलीं अनेक वर्षे या मंडळामार्फत कृष्णरावांनीं

मोठ्या चिकाटीने काम केले आहे, हे मान्य करावयाला आम्हांला मुळींच संकोच वाटत नाही. कुठे एकाद्या कादंबरीत कांहीं 'अश्लील' भाग आला, कुठे रस्त्यावर एकाद्वे नागवे चित्र लागले किंवा मासिकांत प्रसिद्ध झाले, कुठे चित्रपटांत एकाद्वे हिंदूंच्या धर्मभावना दुखवणारा भाग आला, कुठे एकाद्या नाटकांत मुलेंमुली एकत्र काम करतांना दिसून आलीं कीं, कृष्णराव मराठ्यांच्या या मंडळानें त्या गोष्टीची दुखलगिरी घेतलीच म्हणून समजा ! सद्या गोळा करणें, सभा भरविणें, पत्रकें काढणें, सरकारदरवारी अर्ज करणें, हे तंत्र कृष्णरावांना आतां अगदीं हातच्या मळासारखें झालें आहे. या बाबतींत माझी त्यांची दोन वेळां चांगलीच जुंपली होती, हे जगजाहीर आहे ! माझ्या 'ब्रॅण्डीच्या वाटली' मधील 'कृष्णराव, चान्स या' हे वाक्य काढून टाकण्यासाठीं त्यांनीं आकाशपाताळ एक करून सोडले. शिवाजी आग्वाड्यांतील प्रचंड सभेंत मींहि त्यांचीं हाडें रताळ्याप्रमाणें किसून काढलीं. अर्थात् सेन्सॉर बोर्ड हेदेखील कृष्णरावांप्रमाणेंच बुरसलेले सनातनी असल्यानें कृष्णरावांची मागणी त्यानें मान्य केली. कृष्णरावांना वाटले, आपला जय झाला ! मला वाटले, माझाच जय झाला ! कांहीं का असेना; पण त्या वेळेला वादविवादाचा खूपच महापूर उसळला आणि गडगंज गंमत झाली यांत शंका नाही !

तीन वर्षांपूर्वी पुण्याला 'काँग्रेस हाऊस'च्या मदतीसाठीं कांहीं मुलींनीं 'सौभद्र' नाटकाचा एक प्रयोग माझ्या नेतृत्वाखालीं केला. त्या वेळींदेखील कृष्णरावांनीं आमची फजिती करण्याचा अतिशयच धूर्त डाव रचला होता. त्यांनीं महात्मा गांधींना हळूच एक पत्र लिहिलें आणि विचारलें कीं, 'मुलींनीं नाटकाच्या धंद्यांत काम करणें हे तुम्हांला मान्य आहे कीं नाही ?' महात्मा गांधींनीं त्यांना उत्तर धाडलें कीं 'हे मला मान्य नाही !' तें पत्र कृष्णरावांनीं वर्तमानपत्रांत छापून मुलींच्या नाट्यप्रयोगाला महात्मा गांधींचा विरोध आहे असा गवगवा करून आम्हांला चांगलेंच चिमटींत धरलें; पण मींहि कांहीं कमी वस्ताद नाही. मी महात्माजींना तार करून सर्व परिस्थिति कळविली. त्यावर 'अशा निरपवाद प्रसंगीं मुलींनीं नाट्यप्रयोगांत कामें करण्याला माझी हरकत नाही' अशी महात्माजींची मला तार आली ! मग काय विचारतां ! आमचा मुलींचा नाट्यप्रयोग मोठ्या दणक्यानें पार पडला ! त्या वेळीं प्रेक्षकांपुढें मीं कृष्णरावांची अशी कांहीं 'बिनपाण्यानें' केली कीं, कांहीं विचारून नका !

नाट्यप्रयोगांत काम करणाऱ्या मुलींच्या पालकांना भेटून त्या मार्गानेहि आमचे पाय ओढण्याचा कृष्णरावांनी प्रयत्न केलेला होता, तो निराळाच ! त्याच गोष्टीला उद्देशून मी त्या प्रयोगाच्या व्याख्यानांत 'कृष्णरावाने आमची सुभद्रा पळविण्याचा प्रयत्न केला !' असे सांगून प्रचंड हंशा पिकविला होता, तो पुष्कळांच्या अजून आठवणींत असेल.

कृष्णरावांच्या अन्न माझ्या 'प्रेमाचा' असा जुना इतिहास आहे. तथापि, इतके असूनहि आमची 'दोस्ती' विनतोड आहे. म्हणजे दोघेहि एकमेकांना चांगलेच ओळखून आहोत ! कृष्णरावांच्या मनाची ठेवणच मुळीं सनातनी ब्राह्मणाची आहे. आचाराने, विचाराने आणि सगळ्याच बाबतींत ते शंभर नंबरी 'सोंबळे' आहेत. पुण्याच्या एंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये अध्यापक म्हणून काम करीत असतांना केवळ नाइलाज म्हणूनच त्यांना विजार-बुटांचा विटाळ सहन करावा लागला. साहित्यसंमेलनामधील प्रयोजनांत ते मिश्र पंगतींत केव्हांहि जेवायला बसत नाहीत. आपला जाळीदार मुकटा नेसून ते काटकोनाने बाजूला बसावयाला कधींहि चुकावयाचे नाहीत. फारच दाटी-वाटी झाली, तर स्वतःच्या आणि शेजाऱ्यांच्या मध्ये ते एक पाण्याची रेघ देखील काढतील. कृष्णरावांचा एकंदर चेहरामोहरा, पोशाख, चालणे, बोलणे एकंदर अशा थागचें आहे कीं, नुकतेच दोन तासांपूर्वी हे राजापूरहून बोटांने आले असावेत असाच पहाणारांचा समज व्हावा. शहरी जीवनाचा कोणताहि संस्कार त्यांच्यावर अध्यापपर्यंत झालेला नाही. या दृष्टीने त्यांनी स्वतःपुरतें तरी जुन्या 'संस्कृती'चें मोठ्या कसोशीने संरक्षण केलेलें आहे, हें मुकाट्याने मान्य करावयाला हवें.

नवीन जीवनांतील किंवा संस्कृतींतील नेमके त्यांना काय आवडतें किंवा एकादी लहानशीशी गोष्ट तरी आवडते का हें सांगणें मोठें मुष्किल आहे. तसें म्हटलें तर, कृष्णरावांनी विद्येच्या किंवा जीवनाच्या कोणत्याहि एका विभागाचा नीटसा अभ्यास केला आहे, असें वाटत नाही. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र, रसशास्त्र किंवा साहित्य यांपैकी एकाहि शास्त्राचें व कृष्णरावांचें दहा दिवसांपुरतें देखील नातें नसेल. ते विद्वान् नाहीत; लेखक नाहीत; कवि नाहीत; वक्ते नाहीत; तसें म्हटलें तर, ते कांहीं एक नाहीत ! असलेच तर ते एक अतिशय कष्टाळू प्रचारक आहेत. त्यांना जें काय वाटतें तेंच त्यांचें

मत, तोच त्यांचा पक्ष आणि तेंच त्यांचें शास्त्र ! बारा वर्षे ते एकाच गोष्टीचा आणि एकाच दृष्टिकोणाचा प्रचार करीत आहेत. समाज बदलला, जग बदललें, कल्पना बदलल्या तरी कृष्णराव, बदलणें शक्य नाहीं-त्यांनीं बारा वर्षांपूर्वी आपल्या तुणतुण्याचा जो एक सूर लावून ठेवलेला आहे, त्याच सुरावर ते जन्मभर गात बसणार ! मग कोणी कांहींहि म्हणो अगर कांहींहि सांगो !

जिनाजवळ जशी पाकिस्तानाची व्याख्या नाहीं, तशी कृष्णरावांच्या जवळ अश्लीलतेची व्याख्या नाहीं ! त्यांना जें जें म्हणून अश्लील वाटेल तेवढें तेवढें अश्लीलच ! विनोद, शृंगार, वात्रटपणा, मस्करी, चावटपणा, बीभत्सपणा, पांचटपणा, ग्राम्यपणा या सर्वे गोष्टींचा हिशेब कृष्णरावांच्या दृष्टीनें 'सब घोडे बारा टक्के !' यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट कृष्णरावांच्या कानांवर पडली कीं, त्यांना 'कसेसे' वाटलेंच म्हणून समजा ! किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, जी गोष्ट वाचल्यानें कृष्णरावांना 'कसेसेच' वाटते, तीच गोष्ट त्यांच्या मतानें अश्लील ! अश्लीलतासंशोधनाचा कृष्णरावांचा असा 'गांवठी' खाक्या असल्यामुळें 'अश्लील' म्हणून त्यांनीं निवडलेल्या उताऱ्यांपैकीं शेकडा नव्वद् उतारे केवळ विनोदी, शृंगारिक किंवा वात्रटपणाचे, असतात ! यामुळें आधुनिक तरुणांवर कृष्णरावांच्या प्रचाराचा कांहीं एक परिणाम होऊं शकत नाहीं. उलट त्यांच्या प्रचाराचें आधुनिक मंडळींत हसेच होतें. साहित्य आणि रसशास्त्राचा व्यासंग कृष्णरावांनीं जर काळजीपूर्वक केला असता आणि त्यांचें समाजशास्त्राचें अध्ययन जर मार्मिक असतें तर आधुनिक साहित्याचे एक जबरदस्त सनातनी टीकाकार म्हणून कृष्णरावांचें महाराष्ट्रांत नांव झालें असतें ! बाकी मग, ते 'सनातनी' राहिले असते कीं नाहीं याचा संशय आहे ! कोणत्याहि आधुनिक विद्येच्या अभ्यासापासून शंभर पावलें दूर राहणें ही कृष्णरावांच्या संस्कृतिसंरक्षणमंडळाच्या सभासदत्वाची एक महत्त्वाची अट तर नव्हे ना ?

कृष्णरावांना राजकीय मतें आहेत कीं नाहींत, हें मला सांगतां येत नाहीं. पण, आपल्या अश्लीलतासंशोधनांत ते राजकीय दृष्टि वाळगून पक्षपात करतात अशी माझी त्यांच्याविरुद्ध प्रामाणिक तक्रार आहे. 'सहाद्रि' मासिकावर छापून आलेल्या नम्र चित्राविरुद्ध त्यांनीं तक्रार केल्याचें ऐकिवांत.

नाहीं ! सावरकरांच्या नाटकांतील अश्लील ग्राम्यपणा त्यांनीं वेशीवर टांगलेला मला माहित नाही ! महात्मा गांधींवर हिंदुमहासभावाल्या पत्रांकडून जी अत्यंत घाणेरडी आणि अश्लील टीका होते, त्याचा निषेध करण्यासाठीं त्यांनीं संस्कृति-संरक्षक-मंडळाच्या सभा भरविलेल्या मला ठाऊक नाहीत. रत्नागिरीला प्रा. ना. सी. फडके हे 'म्हातारे' वून कृष्णरावांच्या पक्षांत जेव्हां सामील झाले, तेव्हांपासून प्रा. फडके यांच्या कादंबऱ्यांतील अश्लीलतेची घाण कृष्णरावांना आतां येईनाशी झाली आहे. किंबहुना आतां प्रा. फडके आणि त्यांच्या तरुण पत्नी सौ. कमळाबाई यांच्यावर मुंबईतलें एक पत्र अश्लील टीका करतें म्हणून त्याचा निषेध करण्यासाठीं देखील कृष्णराव पुढें सरसावले आहेत. तेव्हां कृष्णराव एरवीं कितीहि सालस, वाळबोध आणि सरळ दिसत असले, तरी त्यांच्यांत ही पक्षपाताची नाजुकशी लुच्चेगिरी आहेच आहे ! त्यामुळे त्यांच्या सात्त्विक सनातनी भूमिकेला थोडेंसें तरी गालबोट लागलेलें आहे, असें मला वाटतें !

कृष्णरावांचे आणि आमचे कांहींहि मतभेद असले किंवा त्यांच्या आणि आमच्यामध्ये पूर्वी कितीहि 'जोडाजोडी' झालेली असली तरी कृष्णराव हा माणूस मला आवडतो, मनापासून आवडतो आणि कोणालाहि तो आवडण्यासारखाच आहे. आपल्या निरलस आणि नेटाच्या प्रचारकार्यामुळे एक अक्षरदेखील मराठी भाषेंत न लिहितां मराठी साहित्याच्या इतिहासांत कृष्णरावांची भूमिका शास्त्रीय आणि साहित्यिक दृष्ट्या कितीहि सदोष आणि चुकीची असली, तरी मराठी साहित्य हें अंतर्बाह्य निर्मळ वृद्धें ही त्यांच्या मनाला रात्रंदिवस तळमळ लागून राहिलेली आहे ही गोष्ट आम्हांलादेखील नाकबूल करतां यावयाची नाही ! बस, कृष्णरावांच्या आणि आमच्या प्रेमांतला स्वरा दुवा हाच आहे ! आणि एवढ्यासाठींच आम्हीं कृष्णरावांच्या एकसष्टीच्या अभिनन्दांत सामील होतो आहोंत. परमेश्वर कृष्णरावांना दीर्घायुष्य आणि आरोग्य देवो ! कारण, तसें झालें तरच पुष्कळ वर्षे आम्हांला आणि कृष्णरावांना मराठी साहित्याच्या कल्याणासाठीं अनेक गंमतींचीं भांडणें लढायला मिळतील आणि झाली तर महाराष्ट्राची फायद्यासह करमणूकच होईल !

महाराष्ट्राचे श्रेष्ठ गद्य-कवि खांडेकर

नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कृळ कधीं शोधूं नये म्हणतात. ह्या संशोधनाचें पर्यवसान नसत्या भानगडी बाहेर येण्यांत होतें असा जो सामान्य प्रवाद आहे तो माझ्या मते खोटा असून हें संशोधन अत्यंत विकट आहे म्हणून त्या भानगडींत पडूं नये असा त्या वचनाचा अर्थ असावा असें मला वाटतें. ह्याची प्रचीति मी खांडेकरांचें मूळ शोधण्याचा प्रयत्न करूं लागलों तेव्हां मला आली. खांडेकरांचें बालपण आणि शिक्षण सांगली येथें झालें. त्यांचा पुष्कळसा काळ कोंकणामध्ये कोठल्याशा गांवीं गेला. ह्या गोष्टी मला स्वतःला प्रत्यक्ष माहीत नाहीत. माझी खांडेकरांबद्दलची पहिली आठवण १९१४ च्या सुमाराची आहे. मी त्या वेळीं फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पहिल्या वर्षांत होतो. खांडेकर माझ्या वर्गांत होते कीं नाहीं हें मला माहीत नाही. कदाचित् एखादें वर्ष ते माझ्या-पुढें देखील असतील. पण ते फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पहिल्या वर्षाच्या वर्गांत होते एवढें मला अंधुकपणें आठवतें.

खांडेकरांचे एक थोरले बंधु त्यांच्याच अंगकाठीचे आणि त्यांच्यापेक्षां वयानें फार मोठे नसलेले माझ्या जुलत्यांकडे कांहीं निमित्तानें येत. ते डोक्याला एक बारीक पांढरा रुमाल बांधीत. त्यांच्या आणि खांडेकरांच्या आकृतीबद्दल माझ्या मनांत पुष्कळ दिवस संभ्रम होता. पुष्कळ वर्षेपर्यंत माझी अशी कल्पना होती कीं, खांडेकर कॉलेजमध्ये असतांना रुमाल बांधीत असत. हा माझा भ्रम खुद्द खांडेकरांनीं दूर केला, आणि त्या वेळीं मला कळलें कीं, खांडेकरांना एक बडील भाऊ असूं शकतो म्हणून ! खांडेकरांचें नांव प्रथम गडकऱ्यांच्या बोलण्यांत आलें. मी, कमतनूरकर आणि इतर कांहीं थोडी उमेद्वार लेखक-मंडळी गडकऱ्यांच्यापेक्षां वयानें किती तरी लहान असतां त्यांच्याशीं

शिष्यत्वापेक्षां मैत्रीच्या सलग्नीने वागत असूं. गडकरीदेखील आमच्याशीं इतक्या मोकळेपणानें वागत असत, कीं इतरांना त्यांच्या सडेतोड स्वभावाचें भय वाटत असलें तरी आम्हांला तसें कधींच वाटलें नाहीं. गडकरी एके दिवशीं, खांडेकरांबद्दल सहज बोलतां बोलतां म्हणाले, “महा हुशार आहे पोरगें ! हें नांव काढणार पुढें !” मीं विचारलें, “कशावरून ?” तेव्हां गडकरी आपले आधींच मोठे असलेले डोळे जास्त बटवटीत करून म्हणाले, “अहो, माझें प्रेमसंन्यास मीं फ्रेंच भाषेमधून चोरलें असा धडधडीत आरोप केला ह्या पोरानें माझ्यावर ! आणि माझें ‘राजसंन्यास’ मीं ह्याला वाचून दाखवलें तेव्हां आपण तें पुरें करून दाखवणार म्हणून त्यानें आश्वासन द्यायला मला कमी केलें नाहीं ! आतां ह्या पोराला काय म्हणावें ! जो पोरगा गडकऱ्यांवर असले आरोप करायला भीत नाहीं, तो कांहीं तरी आयुष्यांत भयंकर करून दाखवणार !” गडकरी आपल्या विशिष्ट विनोदी तऱ्हेनें म्हणाले. ते उद्गार आज अनेक वर्षांनीं आणि अनेक अर्थानीं खरे ठरले आहेत. गडकऱ्यांवर वाङ्मयचौर्याचा आरोप करणारा तो हुशार मुलगा आज मराठी साहित्यसंमेलनाचा अध्यक्ष झालेला आहे ! वास्तविक पहातां खांडेकर हे गडकऱ्यांचे शिष्य ! आज खांडेकर हे कोल्हटकर ह्यांना आपल्या गुरुस्थानीं मानीत असले, आणि मांडखोलकरदेखील त्यांच्याबरोबर सामील असले, तरी खांडेकर-मांडखोलकर ह्यांच्या लिखाणावर गडकऱ्यांच्या लेखनाचा जितका परिणाम झालेला आहे तितका कोल्हटकरांच्या झालेला नाहीं. खांडेकर-मांडखोलकर ह्यांच्या पिढीला कोल्हटकर हे दूरचे डोंगर होते ! त्यांच्या समोरचा तेजस्वी आदर्श म्हटला म्हणजे गडकरी हाच होय. पुढें उतारवयांत खांडेकर-मांडखोलकर ह्यांची वृद्ध कोल्हटकरांशीं परिचय-मैत्री झाली आणि त्या वेळीं हीं नवीं नातीं जाहीर करण्यांत आलीं हें सर्व खरें ! पण खरें सांगायचें म्हणजे ही मागून सुचलेली सबब आहे ! खांडेकरांनीं कांहीं म्हटलें तरी त्यांचे गुरु गडकरी हेच होत ! गडकऱ्यांच्या पावलावर पाऊल टाकूनच खांडेकरांनीं मराठी साहित्यांत पदार्पण केलें हें निर्भेळ सत्य आहे. १९१५ ते १९१८ पर्यंत खांडेकर काय करित होते हें मला माहित नाहीं. पण कॉलेजचा अभ्यासक्रम सोडून ते एका श्रीमंत वडिलांचे दत्तक पुत्र झाले आहेत असें मीं त्या वेळीं ऐकलें होतें. त्यानंतर त्यांची प्रकृति विघडली. त्यांच्यावर चेटकें करण्यांत आलीं, त्यांना भूतबाधा झाली, इत्यादि अनेक बातम्याहि मी मधून मधून ऐकत होतो. तथापि

खांडेकरांचें लेखन त्या सुमारास माझ्या वाचनांत आलें नाहीं. त्या सुमारास 'मनोरंजन', 'उद्यान' इत्यादि मासिकांत माझ्या कविता प्रसिद्ध होत होत्या. कमतनूरकर ह्यांच्या नवीन पद्धतीच्या गोष्टीहि 'मनोरंजन' आणि 'नवयुग' मासिकांत त्या वेळीं प्रसिद्ध होऊं लागल्या होत्या. तथापि खांडेकरांचें लिखाण त्या वेळीं प्रसिद्ध होत नसावेंसें वाटतें. एके दिवशीं 'उद्यान' मासिकाचे संपादक गणपतराव कुलकर्णी गडकऱ्यांच्याकडे आले होते. 'उद्यान' मासिकांत त्या वेळीं 'आदर्श' ह्या सहीनें कांहीं विनोदी लेख प्रसिद्ध होत होते. मला स्वतःला 'आदर्श' हा लेखक अतिशय बुद्धिमान् वाटत होता. त्याच्या सदरील विनोदी लेखांमध्ये गडकरी-कोल्हटकरपद्धतीच्या कोट्यांचा पाऊस पडलेला होता. हा लेखक कोण म्हणून मी विचारणा केल्यावर मग मला कळलें कीं, 'आदर्श' म्हणजे खांडेकर ! माझी आठवण जर बरोबर असेल तर मला असें वाटतें कीं, त्या वेळीं खांडेकर विनोदी लेखक बनण्याच्या अवस्थेंत होते. आणि ज्या तऱ्हेचे विनोदी लेख त्यांच्या लेखणींतून त्या वेळीं बाहेर पडत होते त्यावरून, विनोदी लेखक होण्याचा ते अत्यंत कसून प्रयत्न करीत असावेत असेंच त्या वेळीं मला वाटलें. तथापि पुढें खांडेकर निर्भळ विनोदी लेखक कां झाले नाहींत ह्याचें कारण माझ्या मते हेंच असावें कीं, त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या एका हेडमास्तरांना उद्देशून कांहीं तरी तिखट विनोदी लेख लिहिला आणि त्यामुळें आपली बदनामी झाली असें त्या हेडमास्तरांना वाटून त्यांनीं उद्यान मासिकाच्या संपादकांना वकिलामार्फत नोटीस दिली. हें प्रकरण पुढें फारसें चिघळलें नाहीं; पण त्यामुळें खांडेकरांच्या विनोदी प्रतिभेला कांहीं काळ चांगलीच दडस बसलेली असावी असें वाटतें !

त्यानंतर फिरून कांहीं वर्षे म्हणजे जवळ जवळ १९२५ पर्यंत खांडेकरांचें लिखाण माझ्या वाचनांत आलें नाहीं. मध्यंतरीं ते कविता करीत असावेत असें वाटतें. मी स्वतः 'केशवकुमार' ह्या टोपणनांवानें कविता प्रसिद्ध करीत असें. केव्हां तरी मी 'कुमार' ह्या नांवानें कांहीं कविता प्रसिद्ध झालेल्या वाचल्या. तेव्हां माझ्या नांवाशीं अर्धवट स्पर्धा करणारा हा नवीन कवि कोण म्हणून मी रागारागानें चौकशी करूं लागलों तेव्हां मला कळलें कीं, 'कुमार' म्हणजे खांडेकर ! ही खांडेकरांची दुसरी अवस्था म्हणजे कवि बनण्याची ! लघुक-

थाकार ही खांडेकरांची तिसरी अवस्था माझ्या आठवणीप्रमाणें ' रत्नाकर ' मासिक निवाल्यापासून सुरू झाली. ' रत्नाकर ' मासिकांत खांडेकरांच्या एकाहिपक्षां एक तेजस्वी लघुकथा जेव्हां प्रसिद्ध होऊं लागल्या, तेव्हां अखिल महाराष्ट्राचें लक्ष ह्या तरुण प्रतिभावान् लेखकाकडे प्रथम वळलें. खांडेकरांच्या गोष्टींमध्ये काव्यमय वाक्यें, विनोदी कोट्या, साहित्यविषयक संदर्भ पुष्कळ विखुरलेले असत. तथापि, ह्या वैशिष्ट्यापेक्षां गोष्टीच्या विषयाचा ताजेपणा, विषय रंगविण्याचा त्यांचा जिह्वाळा आणि लेखनशैलींतील चटकदारपणा ह्यांमुळे खांडेकरांच्या गोष्टी त्या वेळीं एकदम लोकप्रिय झाल्या. खांडेकर आपल्या गोष्टींशीं पूर्ण तादस्त्य पावले असावेत असें चटकन् कोणाच्याहि ध्यानांत येत असे. फडके ह्यांच्या गोष्टींमध्ये लेखकाचा प्रामाणिक जिह्वाळा आढळून येत नसे. लेखक आपल्या कलेचें आणि प्रतिभेचें हेतुपूर्वक प्रदर्शन करित आहे असाच त्यांच्या गोष्टी वाचात असतांना वाचकांचा ग्रह होई. त्यामुळे खांडेकरांच्या आधीपासून फडके लघुकथा लिहित असूनहि, खांडेकर लघुकथेच्या क्षेत्रांत आल्याबरोबर ते फडक्यांना सहज बगल मारूं शकले! ह्याच सुमारास, मला वाटतें, खांडेकरांनीं ' रंकाचें राज्य ' नांवाचें म्युनिसिपालिटी विषयावर एक नाटकहि लिहून टाकलें. ही खांडेकरांची चवथी अवस्था. हें नाटक रंगभूमीवरहि अवतीर्ण झालें; तथापि तें आलें केव्हां अन् गेलें केव्हां ह्याचा कोणाला फारसा पत्ता लागला नाही. लघुकथालेखन हा खांडेकरांच्या प्रतिभेचा एकच तेजस्वी उन्मेष महाराष्ट्राच्या डोळ्यांत भरला; आणि त्याबाबत महाराष्ट्रानें त्यांच्याकडून ज्या ज्या अपेक्षा केल्या त्या त्या खांडेकरांनीं भंरंगच्चपणें पुरवल्या ह्यांत कांहीं संशय नाही ! लघुकथाकार म्हणून खांडेकर लोकप्रिय झाले. त्यामुळे त्यांचा लेखनांतील आत्मविश्वास वाढला; त्यांच्या बुद्धींतील धुकें नाहीसें झालें, आणि त्यांच्या प्रतिभेंतील संशोधक मर्मभेदीपणा बाहेर आला. त्याबरोबर त्यांची टीकाकार ही पांचवी तेजस्वी अवस्था महाराष्ट्राला पाहावयाला मिळाली. खांडेकरांची टीका किती प्रभावी आणि तिखट आहे ह्याचा अनुभव त्यांचे टीकाविषय जे जे झाले आहेत त्यांनाच विचारवयाला हवा. मला वाटतें, कवि लोकांना खांडेकरांनीं जितकें लोळवलें आहे तितकें कोणालाच नसेल ! एरवीं अत्यंत गरीब आणि सालस दिसणारे खांडेकर, टीकाकाराच्या आसनावर आरूढ झाले म्हणजे किती वर बनत

ह्याचा दाखला 'सरोज-छे: पंकज !' आणि 'विदल-परीक्षण' ह्या त्यांच्या टीकालेखांवरून कोणालाहि पटून येईल.

'गडकरी-व्यक्ति आणि वाङ्मय' हा ग्रंथ देखील खांडेकरांच्या टीकात्मक लेखनाचा एक मूर्त पुरावाच म्हटला पाहिजे. गडकऱ्यांच्या चरित्रावर आणि वाङ्मयावर इतक्या झपाट्याने विस्तृत ग्रंथ लिहून खांडेकरांनी महाराष्ट्रांतील साहित्यिकांना चकित केले ! गडकऱ्यांच्यावर मराठी भाषेत जे जे ग्रंथ लिहिले गेले आहेत, त्यांमध्ये खांडेकरांनी लिहिलेला हा ग्रंथ अधिक चांगला आहे, ह्यांत संशय नाही. तथापि, गडकऱ्यांच्याबद्दल खांडेकरांना प्रत्यक्ष माहिती अशी थोडी, आणि गडकरी त्यांचे लेखनगुरु असूनहि त्यांच्या वाङ्मयाबद्दल खांडेकरांच्या मनांत आदर आणि जिव्हाळा कमी ! गडकऱ्यांच्या वाङ्मयांत दोष काढण्याची त्यांच्या मनाची बैठक अगदी जुनी ! त्यामुळे गडकरी-वाङ्मयाच्या बाबतींत हा ग्रंथ लिहून खांडेकरांनी पुष्कळसा अन्याय केलेला आहे असें माझे स्वतःचें मत आहे. कसेंहि असो ! पण एक मार्मिक आणि विलक्षण टीकाकार म्हणून तरी ह्या ग्रंथामुळे खांडेकर हे मराठी वाङ्मयांत ख्यात झाले ह्यांत शंका नाही. लघुकथाकार आणि टीकाकार ह्या दोन नात्यांनी महाराष्ट्रांत सुप्रसिद्ध झाल्यानंतर खांडेकरांनी आपल्या सहाय्या कार्यक्षेत्रांत उडी टाकली. त्यांनी कादंबरीलेखनास हात घातला ! 'हृदयाची हांक', 'कांचनमृग', 'दोन ध्रुव', 'उल्का', अशा एकापेक्षांहि एक तेजस्वी कादंबऱ्या लिहून त्यांनी आपल्या प्रभावी आणि चपल लेखनाने मराठी वाचकांना दिपवून टाकले ह्यांत संशय नाही. 'दोन ध्रुव', 'उल्का' ह्या त्यांच्या दोन कादंबऱ्या तरी मराठी वाङ्मयाचीं दोन भूषणे म्हणून समजावयाला हरकत नाही. 'उल्का' ह्या कादंबरींत खांडेकरांची प्रतिभा माध्यान्हीला पोहोचल्यासारखी वाटते. त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत ही कादंबरी मला अतिशय आवडते. इतकी सुंदर लेखनशैली मराठी भाषेतील कोणत्याहि ललित कृतींत आढळून येईल असें मला वाटत नाही. विचार आणि भाषा ह्यांची आकर्षकतेच्या बाबींत जणुं काय शर्यतच लागलेली आहे असें आढळून येते. ह्यानंतर खांडेकरांनी पुष्कळ कादंबऱ्या प्रसिद्ध केलेल्या आहेत आणि त्यांपैकी काहीं लोकप्रियहि झालेल्या आहेत; पण 'उल्का' च्या पातळीपर्यंत एकहि कादंबरी पोहोचू शकली नाही असें मला प्रामाणिकपणे वाटते.

‘ बोलपट-लेखन ’ हा खांडेकरांच्या प्रतिभेचा सातवा पैलू ! ‘ छाया ’, ‘ ज्वाला ’, ‘ देवता ’, ‘ सुखाचा शोध ’ हे त्यांचे बोलपट प्रकाशित झालेले आहेत. त्यांपैकी ‘ छाया ’ आणि ‘ देवता ’ हे बोलपट अत्यंत यशस्वी ठरले. ‘ ज्वाला ’ हा बोलपट दिग्दर्शकाच्या मूर्ख हट्टामुळे अपयशी ठरला. ‘ सुखाचा शोध ’ हा बोलपटांतील विषय अगदीं नवीन होता; पण त्याची उठावण व्यवस्थितपणे झाली नाही. लघुनिबंधकार ही खांडेकरांच्या पराक्रमी प्रतिभेची आठवी बाजू. त्यांचे निबंध फडके ह्यांच्या ‘ गुजगोष्टी ’ प्रमाणे किंवा अनंत काणेकर ह्यांच्या ‘ पिकलीं पानें ’ प्रमाणे लघुनिबंधलेखनक्षेत्रांत आपले वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्व दाखवू शकले नाहीत हे खरे आहे. कारण त्यांच्या निबंधांची लेखनशैली तितकीशी सुस्पष्ट व सोपी नाही; आणि निबंधाच्या आधुनिक तंत्राचा त्यांनी तितकासा अभ्यास केलेला दिसत नाही. वाङ्मय-विषयावरील उत्तम वक्ता हा खांडेकरांच्या साहित्य-कीर्तीचा नववा खांब ! खांडेकर हे जितक्या द्रुतगतीने लिहितात तितक्याच चपलतेने आणि विपुलतेने ते बोलू शकतात. त्यांची लेखणी जितकी तिखट आहे तितकीच त्यांची जीभहि खवचट आहे. मोठ्या आवाजाची त्यांना अनुकूलता नाही; तथापि, ऐनवेळीं विशेष तयारी न करतांना खांडेकर फारच उत्तम बोलू शकतात ! बोलण्यांतहि त्यांचा जिह्वाळा आणि त्यांची तन्मयता विशेष प्रकर्षाने व्यक्त होते. निरनिराळ्या साहित्यसंमेलनांच्या अध्यक्षस्थानावरून त्यांनी साहित्य-विषयावर जीं जीं भाषणे केलेली आहेत, तीं तीं सर्वच अत्यंत मोहक आणि विद्वत्ताप्रचुर अशीं झालेलीं आहेत. खांडेकरांचीं भाषणे मराठी भाषेतील चिरकालीन वाङ्मयांत समाविष्ट व्हावयाला हरकत नाही. चाळीस-बेचाळीस वर्षांच्या आयुष्यांत संपत्ति आणि प्रकृति ह्यांची अत्यंत प्रतिकूलता असतांना, एका खेड्यांत राहून आणि शिक्षकाची वृत्ति पत्करून खांडेकरांनीं एकनिष्ठतेनें आणि त्यागवृत्तीनें मराठी भाषेची जी थोर आणि तेजस्वी सेवा केलेली आहे तिला मराठी साहित्यांत दुसरी तोड नाही. हरि नारायण आपटे आणि विठ्ठल सीताराम गुर्जर ह्यांच्या इतकेंच विपुल आणि चपल लेखन जर कोणीं केलें असेल तर ते खांडेकरांनींच ! मराठी साहित्यांतील खांडेकरांचें स्थान अढळ आहे. त्यांनीं विनोदी लेख लिहिले, टीका लिहिल्या, नाटके लिहिलीं, कादंबऱ्या लिहिल्या, काव्ये लिहिलीं किंवा पटकथा लिहिल्या तरी खांडेकरांच्या प्रतिभेची

बैठक ही निःसंशय कवीची आहे. खांडेकरांची बुद्धि आणि भावनाहि केवळ कवीं-मध्येच वैशिष्ट्याने आढळून येणारी अशी आहे. खांडेकर हे उत्तम लघुकथाकार किंवा कादंबरीकार असले तरी, कथेपेक्षां काव्यामध्येच त्यांचे मन जास्त तन्मयतेने रमते. खांडेकर पद्यात्मक काव्य करित असले तरी त्यांच्या 'उल्के'-त जेवढे काव्य आहे तेवढे त्यांच्या 'कुमार' कृत प्रासबद्ध काव्यांत आढळून येणार नाही. म्हणूनच मी खांडेकरांना मराठी भाषेतील एक श्रेष्ठ गद्य-कवि संबोधतो. खांडेकरांच्या लेखनांत अलंकार, उत्प्रेक्षा, कोट्या ह्यांची गर्दी फार असते असे जे म्हटले त्याचीहि मीमांसा तरी हीच आहे की, ते एक श्रेष्ठ दर्जाचे गद्य-कवि आहेत ! वाचकांनी पाहिजे तर फिरून खांडेकर-वाङ्मय एकदां ह्या दृष्टीने वाचून पाहावे म्हणजे त्यांचीदेखील खात्री होईल की, खांडेकर हे केवळ लघुकथाकार किंवा कादंबरीकार नसून, ते प्रामुख्याने एक प्रतिभाशाली गद्य-कवि आहेत. अशा ह्या कविश्रेष्ठाचा गौरव आज महाराष्ट्रांतल्या साहित्यिकांनी केलेला आहे ह्याबद्दल आम्हांला हर्ष होत आहे. खांडेकरांच्या हातून ह्याहिपेक्षां उज्ज्वल साहित्यसेवा घडो आणि त्यांच्यावर संपत्ति आणि आरोग्य ह्यांची पूर्ण कृपा राहो हीच आमची प्रार्थना आहे !

नवीन स्त्री निर्माण करणारे

तत्त्वज्ञानी कादंबरीकार

गेल्या ऑक्टोबरमध्ये साहित्यसंमेलनासाठी मी नाशिकला एक दिवस आधी गेलो. गाडीतून स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर उतरलो तों वामनराव जोशी 'या' असे म्हणत समोरून हंसत आले, आणि एक भला मोठा हार त्यांनी माझ्या गळ्यांत घातला. 'आमच्या परिषदेचा बरं का !' वामनराव म्हणाले. मला खरोखरच लाजल्यासारखे झाले. मी म्हणालो, 'काय हे वामनराव ?' 'कांहीं कांहीं गोष्टी करायलाच पाहिजेत अत्रे !' वामनराव आपल्या नेहमीच्या स्वरांत म्हणाले. तथापि त्यांच्या त्या स्वरांत मला उपचारापेक्षां भावनेचा जिव्हाळा अधिक असावासा वाटला ! परवां स्मशानांत वामनरावांच्या चिर-निद्रित मूर्तीला हार घालतांना 'कांहीं कांहीं गोष्टी करायलाच पाहिजेत अत्रे' हे वामनरावांचे ते शब्द माझ्या कानांत निराळ्याच अर्थाने निनादू लागले आणि हृदयाची कालवाकालव झाली ! वामनरावांच्या तत्त्वज्ञानाने त्या प्रसंगी मनाचे समाधान न होतां उलट भावनेचाच प्रक्षोभ अधिक वाढला !

वामनरावांची आणि माझा अनेक वर्षांचा परिचय होता. अतिशय चांगला परिचय होता. या परिचयाला मैत्री म्हणावे की नाही याचा मला 'संशय' आहे. अधिकारी आणि वडील साहित्यिक म्हणून मी त्यांना मानीत असें. त्यांचे लेखन वाचावयाला मिळावे आणि त्यांचे संभाषण ऐकावयाला मिळावे म्हणून मी नेहमीच हपापलेला असें. वर्षांतून कधी दोन दिवस ते माझ्या घरी आले म्हणजे दोनतीन तास तरी आमची बैठक टिके. या दोनतीन तासांच्या अवधीत आम्ही न भेटलेल्या पूर्वीच्या कालावधीवर असा कांहीं सूड उगवून

वेत असूं कीं कांहीं विचारूं नका ! वामनरावांना सिगारेटस् देण्यांत मला फार आनंद होत असे. वामनरावांची बौद्धिक पातळी एवढी उंच होती कीं, त्यांच्या बुद्धीशीं आणि चारित्र्याशीं लगट करणें ही अशक्यच गोष्ट होती. एरवीं वामनरावांकडे बघतांना ही दूरपणाची जाणीव विशेषच जाणवत असे. तथापि सिगारेटस् ओढूं लागले म्हणजे ते मला जवळ आल्यासारखे वाटत आणि मनाला थोडेंसें बरें वाटे ! वामनरावांच्या पिढीचें वळण आणि त्यांच्या पोशाखाची ठेवण यांच्याशीं त्यांचें टेनिस खेळणें अगर सिगारेट ओढणें या गोष्टी विसंगत वाटल्यासारख्या दिसत; पण आधुनिक पिढीशीं दुवा जोडण्याची ती त्यांच्या सुप्त मनाची धडपड असावी असें वाटतें.

वामनरावांचें व्यक्तिमत्त्व मोठें विचित्र होतें असें या वेळीं म्हटलें तर त्यांच्या-बद्दल अनादर व्यक्त केल्यासारखें होईल असें कोणाला वाटे. तथापि ही जाणीव ठेवूनहि मी असें म्हणतां. वामनरावांची राहणी, त्यांचें वागणें, बोलणें, चालणें अगदीं सार्धें होतें. इतकें सार्धें कीं, त्यांत थोडासा वावळटपणा होता असें म्हटलें तरी चालेल. तथापि हा वावळटपणा नुसता दैनंदिन वागण्यापुरताच होता. मुद्द्याची गोष्ट आली कीं, वामनरावांचा पक्केपणा तावडतोच प्रत्ययाला येई. आपल्या हातून कोणाचेंहि मन दुखूं नये, किंबहुना जगांत कोणीहि कोणाचें मन दुखवूं नये हें वामनरावांचें ध्येयवचन होतें आणि तें पाळण्याचा ते आटोकाट प्रयत्न करीत. तथापि स्वतः त्यांना एकादी गोष्ट मनोमन पटली कीं तिचा आग्रह करतांना ते इतके कठोर होत कीं, त्यामुळें कोणी दुखावले जाईल याचा ते विचार करीत नसत. अर्थात् दुखावलेल्या माणसाची ते मागाहून क्षमा मागत ही गोष्ट निराळी.

प्रत्येक प्रश्नाला एकापेक्षां एक अनेक बाजू असतात ही जाणीव महाराष्ट्राला वामनरावांनीं प्रथम करून दिली. माणसानें सर्व बाजूंनीं विचार करून एकादी गोष्ट करावी हें वास्तविक वामनरावांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य. तथापि त्याचें पर्यवसान संशयवादांत होऊन वामनरावांना 'संशयात्मा' अशी थोडीशी थट्टेची पण बरीचशी कौतुकाची पदवी मिळाली. सर्व बाजूंचा विचार करायचा म्हणजे संशयाचें भरमसाट धुकें निर्माण करून कांहींच न करतां हात जोडून स्वस्थ बसावयाचें, असा अर्थ नाही. वामनरावांनाहि तसा अर्थ अभिप्रेत नव्हता; पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत मात्र एखाद्या प्रश्नावर चर्चा करतांना किंवा त्याबद्दल

मत वनवितांना वामनराव इतके बुजल्यासारखे किंवा गोंधळल्यासारखे करीत कीं, कधीं कधीं ते स्वतःला हास्यापद् करून घेत असत. एखाद्या प्रश्नावर वामनरावांचें ठाम मत काय आहे असें विचारणें हा एक विनोदाचा विषय होऊन बसला होता. हॅम्लेट छापांच्या या 'निष्क्रिय' विचारसरणीमुळेच प्रा. माटे हे त्यांना एकदां 'मंत्रचळे' असें म्हणाले होते.

वामनरावांच्या या मंत्रचळेपणामुळे कधीं कधीं त्यांच्याबद्दल अगदीं चीड येत असे ! कांहींहि नवीन गोष्ट काढावयाची म्हटली कीं, वामनरावांच्या तत्त्वज्ञानाची त्याला मुरड बसलीच म्हणून समजा. तरुण मनांचा त्यामुळे फार हिरमोड होत असे. पण सर्वांना संभाळून नेण्याकडे वामनरावांची दृष्टि असे. साहित्यसंमेलनांत राजकीय प्रश्नांची चर्चा होऊं नये, कारण त्यामुळे सरकारी नोकरांना संमेलनांत भाग घेतां यावयाचा नाही असें वामनरावांचें मत होतें. सोलापूर साहित्यसंमेलनांत फॅसिस्ट-विरोधी ठराव एका रॉयिस्टानें आणला. असतां 'त्यांत साम्राज्यविरोध हेहि शब्द घालण्यांत यावेत' अशी मोठ्या धूर्तपणाची उपसूचना आणून त्यांनीं त्या रॉयिस्टाची बंधेरी उडवली ! तथापि त्यांची मूळ भूमिका राजकीय ठराव संमेलनांत येऊं नये हीच होती. नाशिक संमेलनाला त्यांनीं ही भूमिका पटवून देण्याचा अतोनात आग्रह केला. पण आपलें म्हणणें कोणीहि एकावयाला तयार नाही असें त्यांना पटल्याबरोबर त्यांनीं ती भूमिका सोडून देण्याचा खेळाडूपणाहि दाखविला !

वामनरावांचीं राजकीय मते काय असावीत हा देखील मोठा वादाचा प्रश्न होता. पंडित सातवळेकरांनीं लिहिलेल्या एका लेखाबद्दल राजद्रोहाच्या आरोपावरून त्यांना तीन वर्षांची शिक्षा झालेली होती. समर्थ विद्यालयाच्या राष्ट्रीय वातावरणांत त्यांच्या आयुष्याची कांहीं काळ गेला. लो. टिळकांच्या सान्निध्यांतहि त्यांनीं कांहीं वर्षे घालविलेलीं होती. अच्युतराव कोल्हटकर यांच्या 'मेसेज्' या इंग्रजी पत्राचें संपादनहि त्यांनीं केलें होतें. इतका 'राजकीय' अनुभव त्यांना असूनहि त्यांनीं देशाच्या राजकारणापासून स्वतःची फारकत करून घेतली होती. ही फारकत त्यांनीं मुद्दाम करून घेतली असावी असें वाटतें. कारण वामनरावांचें पूर्वीचें राजकीय वातावरण आणि त्यांची तत्त्वज्ञानसंशोधनाची एकंदर आयुष्यातील वृत्ति यांचें पर्यवसान ते साम्यवादी होण्यांतच व्हावयाला पाहिजे होतें. ते साम्यवादी कां झाले नाहीत याचें राहून राहून

मला आश्चर्य वाटते. तथापि, आपल्या राजकीय मतामुळे प्रा: कर्तव्य यांच्या संस्थांना एवढा देखील उपसर्ग पोहोचू नये याबद्दल ते जागरूक असावेत. म्हणून राजकारणाशी ज्याचा संबंध येईल अशा कोणत्याहि भानगडीत ते पडले नाहीत ! नाहीतर मार्क्सच्या आधुनिक तत्त्वज्ञानाकडे पाठ फिरवून पारंपरिक तत्त्वज्ञानाचा जुना मार्ग चोखाळण्याचे त्यांना काहीच कारण नव्हते.

वामनरावांच्या एवढ्या विसंगतिपूर्ण वैचित्र्याचा विचार करूनहि शेवटीं गंमत अशी की या साऱ्या विसंगतींना विरधळून टाकणारी अशी एक श्रेष्ठ सुसंगति त्यांच्या स्वभावांत, जीवनांत आणि चारित्र्यांत होती. ही सुसंगति म्हणजे त्यांची साधुवृत्ति ! खरोखरच वामनराव म्हणजे त्याग, तपस्या आणि सौजन्य यांचा सात्त्विक संगमच होते. समाजाच्या कल्याणाबद्दल त्यांचे अन्तःकरण रात्रंदिवस तळमळत असे. सर्वांचे कल्याण व्हावे, समाजातील मतभेद आणि कलह नाहीसे होऊन सुख आणि शांति नांदावी आणि उदात्त मानवी ध्येयांचा पगडा जीवनावर पडून त्याची उत्क्रान्ति व्हावी हे वामनरावांच्या तत्त्वज्ञानाचे साध्य होते ! पुष्कळ वेळ वामनराव पडते वेत. इतके की त्यांच्यावर भ्याडपणाचा आरोप यावा ! तथापि त्या पडते वेण्याच्या वृत्तिमार्गे भ्याडपणा नसून सर्वांचे जमावे ही एकच सद्बुद्धि होती. आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी वाटेल त्या हालअपेष्टा मुकाट्याने सहन करण्याची वामनरावांची सिद्धता होती. वामनरावांचे आयुष्य दारिद्र्यांत गेलें म्हणून हळहळणाऱ्या माणसांना वामनरावांच्या आयुष्याचे रहस्यच कळले नाही ! दारिद्र्याचे कंकण उघड्या डोळ्यांनी वामनरावांनी आपल्या हाताला बांधून घेतले होते ! वामनरावांच्या जीवनांतले हे सौजन्य, ही सात्त्विकता, हा त्याग यांच्यामुळेच त्यांचे कर्तृत्व आणि साहित्य एवढे उदात्त आणि सोज्वल झालेले आहे. साहित्य हे सत्य, शिव आणि सुंदर पाहिजे हा त्यांनी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून दिलेला संदेश त्यांच्या साहित्यांत संपूर्णतया प्रतिबिंबित झालेला आढळून येईल.

रुक्ष तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यानंतर वामनरावांनी आपला मोर्चा ललित लेखनाकडे कां वळविला हा प्रश्न सहजच मनांत येतो. तथापि वामनरावांची स्वाभाविक भूमिका ही समाजशिक्षकाची होती, हे लक्षांत घेतले म्हणजे त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळते. जे तत्त्वज्ञान वामनरावांना स्वतःला पटले होते, ते त्यांना समाजाला शिकवावयाचे होते. त्यासाठी त्यांनी कादंबरी हे माध्यम निवडून

काढिलें. वामनरावांच्या कादंबऱ्या या नुसत्या करमणुकीच्या हेतूने लिहिलेल्या नाहीत. समाजशास्त्र व नीतिशास्त्र यांतलीं अनेक प्रमेये त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून विशद केलेलीं आहेत. तथापि त्यांच्या कादंबऱ्यांत प्रचारकी पांडित्याचा रक्षपणा कोठेहि आलेला नाही. त्यांच्या कादंबऱ्या म्हणजे काव्य-शास्त्रविनोदाची अत्यंत आल्हाददायक मेजवानीच होय. 'शास्त्र' हा शब्द 'काव्य' आणि 'विनोद' यांच्या बेचक्यांत कां बसविलेला आहे याची मख्खी वामनरावांनींच ओळखली ! काव्य आणि विनोद यांच्या हृदयंगम आणि रसदार अवगुंठनानें झांकला तरच 'शास्त्रा'चा कठोर कर्कशपणा नाहीसा होतो. याचा प्रत्यय वामनरावांच्या कादंबऱ्या वाचतांना पदोपदीं येतो. शास्त्रीय विषयावरील संवाद किती लालित्यपूर्ण आणि आकर्षक करतां येतात याचीं शेंकडों उदाहरणें 'रागिणी' मधून काढून देतां येतील.

वामनरावांची ललितलेखनाची प्रतिभा अगदीं स्वतंत्र आणि सोज्वळ होती. म्हणूनच 'कादंबरीकार' वामनरावांनीं 'तत्त्वज्ञानी' वामनरावांवर मात केली ! वामनरावांची अवलोकनशक्ति मार्मिक होती. त्यांचा जीवनाचा अनुभव आणि अभ्यास व्यापक आणि विविध होता. त्यांची कल्पकता तेजस्वी होती. त्यांच्या विनोदामधील नाजूक जिव्हाळा काळजाला गुदगुल्या करणारा होता. तर त्यांची रसवंती अत्यंत काव्यमय आणि प्रसादपूर्ण होती. श्रेष्ठ कादंबरीकाराच्या अंगीं लागणारी गुणसंपदा वामनरावांजवळ होती. म्हणूनच मराठी वाङ्मयांत हरि नारायण आपटे यांच्यानंतर कादंबरीचें नवीन युग सुरू करण्याचें कार्य त्यांच्या हातून होऊं शकलें. मध्यम वर्गातीली जुन्या वळणाची बाळबोध स्त्री हरिभाऊंनीं चितारली, तर नवीन शिक्षणानें आणि संस्कृतीनें जागृत झालेली समाजातील उद्यांची नवीन स्त्री चितारण्याचें कार्य वामनरावांनींच केलें ! रागिणी, उत्तरा, सुशिला, सरला, हीं जागृत झालेल्या नवीन स्त्रीचीं विविध रूपें होत ! हरिभाऊंनीं चितारलेच्या स्त्रियांमुळें स्त्री-जातीबद्दल दया, आणि अनुकंपा वाटूं लागते. स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं आपण कांहीं तरी केलें पाहिजे असें नुसतेंच वाटायला लागतें. पण वामनरावांच्या मानसकन्यांचा तेजस्वीपणा बघून डोळे दिपतात आणि स्त्रीजातीच्या सामर्थ्याबद्दल आदर वाटूं लागतो ! स्त्रियांच्या बद्दल त्यांना वाटणाऱ्या जिव्हाळ्या-मुळें वामनरावांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्रिया जिवंत आणि कर्तृत्ववान् वाटतात !

२५

30.6.89

महणूनच की काय त्यांनी. चिंत्नारलेलीं पुरुषांचें त्यांच्यासारखीच बावळट वाटूं लागतात!

तन्नीन स्त्रीची कल्पना महाराष्ट्रापुढें ठेवून वामनरावांनीं समाजाचें फार मोठें कार्य केलें आहे. अण्णासाहेब कर्वे यांच्या स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला वामनरावांच्या कादंबऱ्या या खरोखरच पूरक झालेल्या आहेत. येरंडवण्याच्या महिला विद्यापीठाच्या पदवीधर महिला बाहेर पडल्या त्यांच्या जीवनावर आणि विचारसरणीवर वामनरावांच्या शिकवणुकीची आणि तत्त्वज्ञानाची छाप पडलेली असल्यामुळे इतर विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडलेल्या पदवीधर महिलांपेक्षा त्यांचें व्यक्तिमत्त्व आणि कर्तृत्व अगदीं निराळें आहे असें दिसून येतें. महिला विद्यापीठाच्या पुष्कळशा जी. ए. आणि पी. ए. या चालत्याबोलत्या रागिणी, उत्तरा किंवा सुशिला वाटतात. महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित स्त्री ही शिक्षण मिळूनहि पुष्कळ वर्षे बोलकी झालेली नव्हती; ती नुसता कौतुकाचा विषय झालेली होती. सुशिक्षित पुरुषांच्या दृष्टीनेच ती समाजाकडे पहात होती. स्त्रीच्या दृष्टीने स्वतःकडे आणि जगाकडे पाहण्याची तिची सिद्धता झालेली नव्हती. पुरुषी जगाबद्दलची तिची भीड अद्यापि चेपली नव्हती. या लाजच्या सुशिक्षित स्त्रीला वामनरावांनीं बोलकी केली ! तिच्या स्वतःच्या भावना, तिच्या स्वतःच्या अडचणी, तिच्या बाबतींत झालेला अन्याय, तिचे हक्क या सर्व गोष्टी स्पष्ट आणि निर्भीड शब्दांत पुरुषांच्यापुढें मांडण्याचें धारिष्ट वामनरावांच्या शिकवणुकीमुळे तिच्या अंगीं उत्पन्न झालें. विभावरी शिखरकर छापानें जीवंत स्त्रीसाहित्य हें वामनरावांच्याच शिक्षणाचें दृश्य फळ आहे. वामनरावांनीं निर्मिलेल्या या 'नवीन स्त्री'चें तेजस्वी स्वरूप वचून महाराष्ट्रांतील पुष्कळशा पुरुषांनीं डोळे मिटून घेतले असतील आणि पुष्कळशा नवऱ्यांनीं वामनरावांच्या नांवानें बोटेंहि मोडलीं असतील ! पण त्याला काय इलाज आहे ? वामनरावांनीं जागृत केलेली ही उद्यांची नवीन स्त्री आतां स्वतःच्या जातीचा उद्धार करण्याच्या कामीं पुरुषांवर अवलंबून राहणार नाहीं हें मात्र नक्की ! वामनराव आतां कालवश झालेले असले तरी वामनरावांच्या शिकवणुकीचें हें वैशिष्ट्य महिला विद्यापीठांत तसेंच अखंडित राहिल अशी आमची आशा आहे !

स्त्री-स्वभावाचा जो आदर्श वामनरावांनीं महाराष्ट्रापुढें ठेवला तो त्यागी

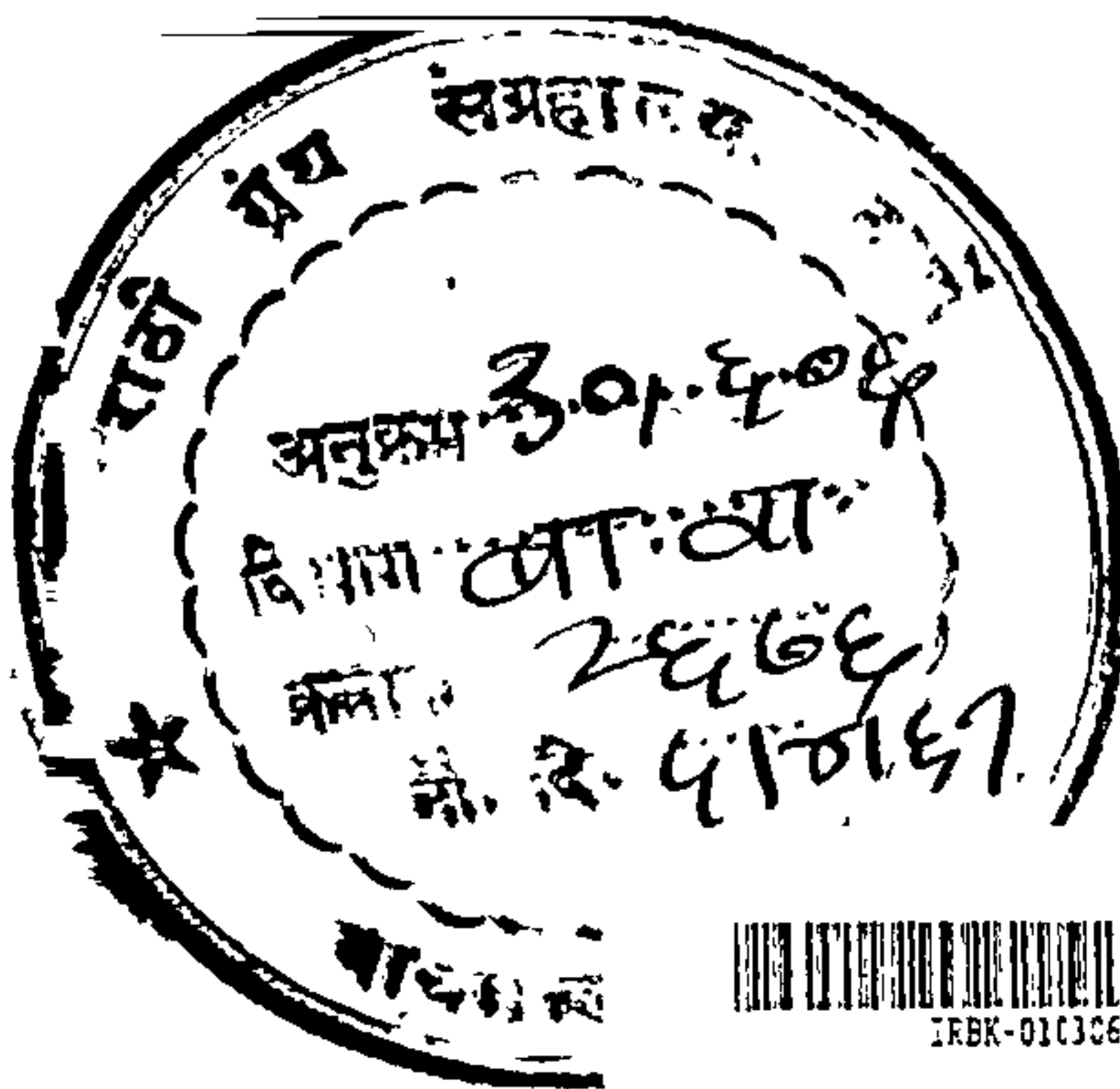
आणि ध्येयवादी अशा स्त्रीचा होता ! कामुक आणि भोगी स्त्रीचीं चित्रे प्रा. फडके आणि त्यांचे कांहीं समव्यवसायी कादंबरीकार रंगविण्यांत सध्यां गुंग होऊन गेले आहेत. सुशिक्षित स्त्रियांच्या बुद्धीचे आणि कर्तृत्वाचे विविध आणि तेजस्वी विलास वर्णन करतांना त्यांच्या उन्नत वक्षस्थळांचें किंवा वाच्यानें उडवलेल्या पदराचें लोचट वर्णन करण्याची आवश्यकता प्रा. फडके यांच्याप्रमाणें वामनराव यांना कधींहि वाटली नाही. फडके आणि वामनराव हे दोघेहि तत्त्वज्ञानाचे विद्यार्थी आणि अध्यापक; दोघेहि फिरून कादंबरीकार, असें असतां स्त्रीकडे पाहण्याचा एकाचा दृष्टिकोण तामसी आणि कामुक तर दुसऱ्याचा सात्त्विक आणि उद्बोधक ! वाङ्मयाच्या विद्यार्थ्यांनीं ही तुलना सविस्तरपणें करून पहाण्यासारखी आहे. वामनरावांचें सर्व ललितसाहित्य उदात्त ध्येयवादानें आणि सोज्वळ भावनांनीं सुगंधित झालेलें आहे. स्त्रियांच्या वातावरणांत पुष्कळ वर्षे ते राहिल्यानें त्यांच्या लेखनशैलीमध्ये भावनांचा हळुवारपणा आणि विचारांचा मनोहर संयम प्रकट झालेला आहे. स्त्रियांच्या कळवळ्यानें वामनरावांचें हृदय भरलेलें होतें म्हणूनच महाराष्ट्राच्या या साक्रेटिसाच्या बुद्धींत भवभूतीच्या भावनेची कोमलताहि निर्माण झाली ! गुलाबाच्या ताटव्यांत कांटे बोचण्याची तरी भीति असते; पण वामनरावांच्या काव्यमय ललितलेखनांत तार्किक कर्कशतेचा एकहि कांटा बोचण्याचा संभव नाही ! वामनरावांच्या कादंबऱ्यांतील एकंदर वातावरण इतकें उदात्त आणि सोज्वळ आहे कीं, क्रांतिकारक स्त्रीचें चित्र त्यांनीं समाजापुढें ठेविलें असूनहि प्रतिगामी वृत्तीच्या पुराणमतवादी समाजानें त्यांच्यावर कधींच डोळे वटारले नाहीत किंवा त्यांच्या लेखनामुळें 'तशी' एखादी खळबळ किंवा चळवळ महाराष्ट्रांत कधींच निर्माण झाली नाही. 'संस्कृतिसंरक्षक' म्हाताऱ्यांच्या डोळ्यांत वामनरावांनीं चांगलीच धूळ टाकली असें म्हणावयाला कांहीं हरकत नाही.

महाराष्ट्रांतील उद्यांच्या जागृत स्त्रीचा जनक, एक सामर्थ्यवान् कादंबरीकार, आणि समाजहितासाठीं तळमळणारा एक सोज्वळ तत्त्वज्ञानी आणि प्रभावशाली शिक्षक अशा विविध स्वरूपांत वामन मल्हार जोशी यांची कीर्ति महाराष्ट्रांत चिरकाल टिकेल याविषयीं कोणालाहि शंका नाही ! मुंबई

येथील एका सत्कारसमारंभाचे वेळीं वामनरावांनीं जनतेला जो संदेश देऊन ठेविला आहे त्यांतच त्यांच्या कर्तृत्वाचें रहस्य सांठविलेलें आहे.

“ नुसत्या विद्वत्तेनें वाङ्मय लिहितां येत नाहीं. जीवन जगल्यावांचून, जीवनांतील संकटांचा अनुभव घेतल्यावांचून जीवनांत आणि वाङ्मयांत जिवंतपणा व तेजस्विता येत नाहीं. निर्मळ, खंबीर आणि त्यागमय जीवन कंठल्याखेरीज, आयुष्यांत कांहीं दिव्य आणि उदात्त तत्त्व सांगावयाचें आहे असें उमाळ्यानें वाटल्याखेरीज जिवंत आणि प्रभावी वाङ्मय लिहितां येणार नाहीं ! ”

● ● ●

IRBK-0103063

म. प्र. सं. डाब्ले, वायनालय धारणा.

क्र. नं. ३०६३ नं. दि.

दि.